BİYOGRAFİ

Gönül Sultanları

Mevlânâ Halid-i BAĞDADÎ

Abdurrahman MEMİŞ

MEVLÂNÂ
HALÎD-İ BAĞDADÎ

Abdurrahman MEMİŞ

MEVLÂNÂ
HALÎD-İ BAĞDADÎ

Abdurrahman MEMİŞ

MEVLÂNÂ HALÎD-İ BAĞDADÎ

Editör
Hasan Hayri DEMİREL

Görsel Yönetmen
Engin ÇİFTÇİ

Kapak
İhsan DEMİRHAN

Mizanpaj
Ahmet KAHRAMANOĞLU

ISBN
978-605-5510-23-7

Yayın Numarası
286

Basım Yeri ve Yılı
Çağlayan Matbaası
Sarnıç Yolu Üzeri No: 7 Gaziemir/İZMİR
Tel: (0232) 252 20 96
Ocak 2011

Genel Dağıtım
Gökkuşağı Pazarlama ve Dağıtım
Merkez Mah. Soğuksu Cad. No: 31 Tek-Er İş Merkezi
Mahmutbey/İSTANBUL
Tel: (0212) 410 50 60 Faks: (0212) 445 84 64

Kaynak Yayınları
Bulgurlu Mahallesi Bağcılar Caddesi No: 1
34696 Üsküdar/İSTANBUL
Tel: (0216) 522 11 44 Faks: (0216) 522 11 78
www.kaynakyayinlari.com.tr

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HALİD-İ BAĞDADÎ'NİN ESERLERİ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
HALİDÎ TEKKESİ

İthaf

Bu eseri Rahmetli Babam
Hâfız Mustafa MEMİŞ'e,
Eşim, Ailem, Çocuklarım Mustafa Talha MEMİŞ,
Sevde Nur MEMİŞ ve tüm sevdiklerime
ithaf ediyorum.

ÖNSÖZ

Allah'a Hamd, Sevgili Peygamberimiz Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v.)'e, O'nun ehl-i beyt'ine ve ashâbına salât ü selâm olsun.

Tasavvuf, ortaya çıkışından günümüze gelinceye kadar her dönemde insanların ilgi odağı haline gelmiş bir ilim dalıdır. Bunun tabii neticesi olarak ta tasavvuf, İslâmî hayatı ve toplum kültürümüzü oluşturan önemli bir unsur haline gelmiştir. Günümüz insanı açısından değerlendirildiğinde tasavvufi oluşumun önemli kurumlarından tarikatların oluşturduğu gerek düşünce sistemi ve gerekse hayat tarzı ve insana ulaşma yöntemi hem ilgi çekmiş hem de değişik tartışmalara konu olmuştur.

Günümüzde tasavvuf, üzerinde en fazla tartışmaların yapıldığı, fikirlerin yürütüldüğü, olumlu veya olumsuz yargıda bulunulduğu halde insanımız hiçbir zaman kendisine; "Ben bu konu hakkında ne kadar bilgiye sahibim?" sorusunu sormamıştır. Bunun sonucu olarak bugün her kademeden insana; "Tasavvuf nedir, tarikatlar hangi amaçla teessüs etmiştir?" sorusunu sorduğunuzda bilgi temelinden yoksun kanaat ve duyumlara dayanan fikirlerin ifade edildiğini görürüz.

Halbuki tasavvufi düşünceler kaynağını Kur'ân ve Sünnet'ten alan oluşumlardır. Bu iki kaynağa zıt ve uygun olmayan davranışlar zaten "İslâmî" olma özelliğini taşımayacaktır. Çok geniş toplum kesimlerine hitap eden

tasavvufi akımların içinde ortaya çıkabilecek böyle bir durumun da İslam ve Tasavvufa mâl edilmesi de insaf sınırlarını zorlayacaktır.

Nakşbendiyye (Hâlidiyye) tarîkatı da en geniş anlamı itibarıyla uzun yıllar dünyanın değişik bölgelerinde insanların teveccühünü kazanmış hafî zikri esas alan bir tarikattır.

Nakşbend, nakış yapan anlamına gelmektedir. Nakşibendiyye tarikatında müridin kalp ve ruh dünyasına bağlı olarak dünya ve ahiret hayatının ahlâkî ve dinî tekâmülle nakşedilmesi esas alındığından bu adla anılmıştır.

Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî, tarikatın günümüze ulaşmasını sağlayan önemli simalarından biridir. Tarikatın kendi ismiyle "Hâlidiyye" şeklinde anılmasını sağlayan hizmetleri ve tarikat anlayışı günümüze kadar etkisini artırarak devam etmiştir.

XVIII. yy. sonu ve XIX. yy. başında yaşamış olan el-Bağdadî, tarikatta bilinen usûl ve erkânın yanında tarikatta sohbet ve rabıta'ya ayrı bir önem vermiştir. Bu iki uygulama Halidiyye tarikatının fârik özelliklerindendir. Abdullah ed-Dihlevî'den aldığı icâzet sonrası el-Bağdadî'nin Hâlidiyye tarikatına kazandırdığı karakter ve toplumsal bakış açısı toplumun her kademesindeki insanların ilgisini çekmiş ve belli dönemlerde devletin üst kademelerinden müntesibi olan ve desteklenen bir tarikat konumuna gelmiştir.

"İlmiyye Sınıfının Tarikatı" diye anılan Hâlidiyye tarikatı, ülkemizin yanında Dünyanın değişik bölgelerinde çok sayıda müntesibi bulunan bir tarikat konumundadır. el-Bağdadî gibi kişileri tanımak ve anlamak içinde yaşadığımız toplumu daha iyi tanıyıp anlamamıza yardımcı olacaktır. Çünkü toplumun geniş kesimlerince kabul görmüş

fikir ve anlayışlar sosyolojik bakımdan aslında toplumda hala canlı ve yaşatılmakta olan değerleri anlamamıza yardımcı olacak hususlardan biridir.

Bu eseri yazmakla amacımız, bu düşüncemizin sonucu Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî'yi tanımak ve anlamak isteyen değerli okuyucularımız için bir ışık ve bakış açısı sunmaktır.

Eserin hazırlanması ve yayını aşamasında emeği geçen katkıda bulunan herkese teşekkürü bir borç bilirim.

Gayret bizden Tevfik ve başarı Allah'tan.

İstanbul-Kandilli
Ocak 2011

BİRİNCİ BÖLÜM
HALİD-İ BAĞDADÎ'NİN HAYATI

A- Yetişme Dönemi

1. Ailesi ve Doğumu

Adı, Halid b. Hüseyin'dir. Şehrezûr'a bağlı Karadağ da dünyaya gelmiş, "Ziyaüddin" lakabı ve "el-Bağdadî" nisbesi ile şöhret bulmuştur. Babasının mesleği ve vefat tarihine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Mevlânâ Halid'in kendi eserlerinde ve konu ile ilgili diğer kaynaklarda babasının Hüseyin adında bir zat olduğu isminden anlaşılmaktadır. Hz. Osman (r.a.) neslinden olan Halid-i Bağdadî, Şafii mezhebine mensuptur. İtikaden Eş'ari, tarikaten Nakşî ve meşreben Müceddidi'dir.

En büyük dedeleri olan Mikail altı parmaklı olduğundan "Şeşengüşt" lakabıyla tanınır. el-Bağdadî'nin soyu anne tarafından Pir Hızır el-Fatımi'ye ittisal eder. H. 1191/1777'de dünyaya geldiği belirtilir.[1]

---

[1] el-Bağdadî, Muhammed b. Süleyman, *el-Hadikatü'n-nediyye*, 30 (*Asfa'l-mevarid* kenarında); el-Hânî, Muhammed b. Abdullah, *el-Beçet's-seniyye*, 83; İbn Abidin, *Sellü'l-hısam*, 318; Haydarizâde, İbrahim Fasih, *el-Mecdü't-talid*, 27; en-Necdi, Osman b. Sened, *Asfa'l-mevarid*, 27-28; el-Hânî, Abdülmecid b. Muhammed, *el-Hadaiku'l-verdiyye*, 224; Haririzâde, Kemaleddin, *Tibyanü'l-vesail*, I/327, Hasan, Ş., *Şemsü'ş-şümûs*, 5; el-Hafız, Muhammed Muti', *Ulemaü Dımaşk ve A'yanüha*, I/298; Serkis, Yusuf Elyan, *Mu'cemü Matbûati'l-arabiyye*, IV/95; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, I/344.

Ancak Mevlânâ Halid'in H. 1242/1826'da vuku bulan vefatından hemen önce vasiyetini yazdırırken İsmail Gazzi'ye söylediği, "*(...) Ömrümüz 50''ye ulaşmıştır. 35 senelik farzları ıskat ve kaza ediniz*",[2] şeklindeki sözlerinden doğum tarihinin H. 1192/1778 olduğu söylenebilir.

2. Tahsili

Çocukluk döneminde Karadağ medreselerinde Kur'ân-ı Kerim öğrenerek tahsiline başladı. Yine bu dönemde Şafii fıkhı ile ilgili Abdülkerim er-Rafii (H. 623/1226)'nin eserini, Abdülhamid ez-Zencani (H. 656/1258)'nin sarf ilmine ait metnini okudu. Ayrıca nahiv, nesir ve nazım dallarında kendini yetiştirdi.[3]

Mevlânâ Halid, ilim ve irfanını artırmak için önce Süleymaniye'de bulunan Abdurrahman Paşa Mescidi'nin müderrisi Abdülkerim el-Berzenci (H. 1213/1798)'nin medresesine giderek derslerine devam etti. Ayrıca, Molla Muhammed Salih (?), İbrahim Beyari (?), Abdullah Hırpani (H. 1254//1838) gibi âlimlerden de ders aldı. Köysancak ve Harir'e giderek orada Mollazade lakabıyla tanınan

---

2 el-Bağdadî, Süleyman, *el-Hadikatü'n-nediyye*, 308; el-Hânî, Muhammed, *el-Behçetü's-seniyye*, 83; İbn Abidin, *Sellü'l-hısam*, 318; Haydarizâde, *el-Mecdü't-talid*, 27; Alûsi, Şihabüddin, *el-Feyzü'l-varid ala mersiyeti Mevlânâ halid*, 4; en-Necdi, *Asfa'l-mevarıd*, 27; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 224; ez-Zirikli, *el-Alam*, II/334; Haririzâde, *Tıbyan*, I/327; Damrel, David, *The Spread of Naqshbandı Political Thuought ın The İslâmıc World* (Naqshbbandıs içinde 267-287), 281 vd.

3 el-Hânî, Muhammed, *a.g.e.*, 82; Kaşifi, Hüseyin Vaiz, *Reşahat ayne'l-hayat*, 161 (Zeyli, Kazanî, *en-Nefaisü's-sanihat*; İbn Abidin, *a.g.e.*, 319; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 224; el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 30; Haydarizâde, *a.g.e.*, 27; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 5; el-Hafız, Muhammed Muti', *a.g.e.*, 298-299; Mu'temedi, *a.g.e.*, 21.

Abdurrahim ez-Zeyari (H. 1180/1766-?)'nin *Tehzibü'l-mantık* üzerine yazdığı *Şerhü'l-celal* adlı eserinin haşiyeleriyle birlikte okudu.

Mevlânâ Halid, daha sonra Köysancak ve Harir'de ismini tespit edemediğimiz bazı âlimlerden ders almıştır. Bu âlimlerden hangi ilimleri okuduğuna dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır.

Köysancak ve Harir'deki tahsilini müteakip Süleymaniye'ye dönen el-Bağdadî, burada ve yakın bölgelerde *Şemsiyye, Mutavvel, Hikmet, Kelam ilmi* ile *Muhtasarü'l-münteha*'yı okuyarak Bağdat'a gitmiştir.[4]

Bir süre sonra Süleymaniye'ye dönen Mevlânâ Halid'in etrafını kalabalık bir talebe kitlesi kuşatır. Bunun üzerine Baban valisi İbrahim Paşa kendisine müderrislik teklifinde bulunmuş el-Bağdadî ise liyakatsizliğini beyan ederek görev almaktan imtina etmiştir. Mevlânâ Halid'in doğumu, buluğ çağına kadar Karadağ'da geçen hayatı ve Abdülkerim Berzenci'nin (H. 1213/1798) vefatından sonraki müderrisliği dikkate alındığında, yukarıda zikredilen tahsil hayatının H. 1207/1792-1212/1797 yılları arasında gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Bu bilgiler ışığında tahminen H. 1212/1797'de Senendüc'e giderek Şeyh Muhammed Kasım es-Senendüci (H. 1234/1818)'den hesap, hendese, usturlab ve felek ilmini öğrenmiş ve Süleymaniye'ye dönmüştür.[5]

---

4 el-Hânî, Muhammed, *a.g.e.*, 82-83; el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 30; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 224, İbn Abidin, *a.g.e.*, 319; Kaşifi, *a.g.e.*, 162; el-Beytar, Abdürrezzak, *Hılyetü'l-beşer*, I/571-572.

5 el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 44; el-Hânî, Muhammed, *a.g.e.*, 83; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 225; İbn Abidin, *a.g.e.*, 319; en-Necdi, *a.g.e.*, 29; Haydarizâde, *a.g.e.*,27; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 7; Kaşifi, *a.g.e.*, 162; Azzavi, *a.g.e.*, 688-689; el-Beytar, *a.g.e.*, I/571-573; Mu'temedi, *a.g.e.*, 25.

H. 1213/1798'lere kadar devam ettiğini tespit edebildiğimiz yetişme döneminde ilme yatkınlığı ile temayüz eden Halid-i Bağdadî'nin, Kadı Beyzavi tefsirini, İbn-i Hacer el-Mekki'nin "*Tuhfetü'l-muhtac*" adlı eserini, es-Seyyid es-Sened'in kelam ile ilgili şerh ve haşiyeleri ile Siyalkûti haşiyelerini, Veli Ali Şerif Ahmed b. el-Hayderi tarafından Devvani'nin *Adûd* risalesi üzerine yazdığı *el-Muhakemat* ve *Şerhü'l-işarat* adlı eserlerini, ilm-i heyetten *Tezkire* şerhleri ve benzeri birçok zor metinleri kendiliğinden izah edebilecek ilmi gücü kazandı.[6]

Tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, akaid, sarf, nahiv, bedi, beyan, meani, va'z, adab, arûz, usûl, mantık, hikmet, heyet, hendese, hesap, belagat, kelam, usturlab gibi ulûm-ı âliye ve ulûm-ı nafiaya vakıf olan el-Bağdadî, manevi yönünü güçlendirmek üzere çeşitli sohbetlere iştirak etti.[7]

3. Hocaları

Mevlânâ Halid, yetişme döneminde değişik âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Bu âlimlerin bir kısmından ilk ilimleri okuduğu belirtilmekle birlikte bazılarından hangi ilimleri tahsil ettiği kaynaklarda açıkça belirtilmemektedir. İlim aldığı hocaları şunlardır: İbrahim Beyari (H. 1185/1771-?), Abdürrahim Zeyari (H. 1180/1766-?), Abdülkerim Berzenci (H. 1213/1798), Abdurrahim Berzenci (H. 1215/1800), Muhammed Kasım es-Senendüci (H. 1143/1730-H. 1234/1818), Abdullah Hırpani (H. 1159/1746-H. 1254/1838).

---

6 el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 31; el-Hânî, Muhammed, *a.g.e.*, 83; İbn Abidin, *a.g.e.*, 319; Haydarizâde, *a.g.e.*, 28; el-Beytar, Abdürrezzak, *a.g e.*, I/572; Mu'temedi, *a.g e.*, 24.

7 el-Bağdadî, *a.g.e.*, 30; el-Hânî, Muhammed, *a.g.e.*, 82; İbn Abidin, *a.g.e.*, 318; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 5; el-Beytar, *a.g.e.*, I/571.

B- Tarikat Hayatı

1. Şeyhi

Abdullah ed-Dihlevi (H. 1156/1743-H. 1240/1824)

"Gulam Ali" diye şöhret bulan Abdullah ed-Dihlevi, H. 1156/1743'de Pencap beldelerinden Betale'de dünyaya geldi.[8] İlk tahsiline doğduğu beldede başladı. Ardından Dihle'ye gidip Şeyh Abdülaziz İbn Veliyyullah el-Umeri ed-Dihlevi (H. 1239/1824)'den *Sahih-i Buhari* okudu. Tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerinde kısa sürede ileri bir seviyeye ulaştı. Nakşibend şeyhi Mazhar-ı Can-ı Canan (H. 1195-1780) ile karşılaşınca hocasının "*Oğlum burada tuzsuz taş yalamaktan başka ne var ki? Zevk ve şevk istersen başka yere müracaat et*", demesi üzerine, "*Benim kanaatimce de makbul ve merğûb olan tuzsuz taş yalamaktır*", diyerek üstadından Nakşibendîye tarikatı adabını öğrenip, on beş yıl sohbetten sonra Nakşî ve Kadiri tarikatından icazet ve hilafet aldı.[9]

ed-Dihlevi, Nakşî tarikatı, "Def'i havatır, devam-ı huzur, cezbe ve varidat olmak üzere dört esastan oluşmuştur", demektedir.[10] Talebeleri arasında Mevlânâ Halid el-Bağdadî'nin yanı sıra İsmail el-Medeni, Ahmed el-Kürdi,

---

8 Kehhale, *Mu'cemü'l-müellifin*, VI/77; el-Hânî, Abdülmecid, *el-Hadaiku'l-verdiyye*, 209; Hocazade, *Hadikatü'l-Evliya*, 122; el-Haseni, Abdülhayy, *Nüzhetü'l-havatır,* VII/356; Vassaf, Hüseyin, *Sefine-i evliya*, II/28; es-Semerrai, İbrahim, *Ulemaü'l-arab fi şibhi'l-karreti'l-Hindiyye*, 655; el-Beytar, Abdürrezzak, *Hılyetü'l-beşer*, II/929; er-Ruhâvî, Muhammed, *el-Envarü'l-kudsiyye fi menakıbi's-sadati'n-Nakşibendîye*, 210; Ahmed, Hakim Seyyid Eminüddin, *Sufiyye-i Nakşibendîye*, 205; Uludağ, Süleyman, *Abdullah ed-Dihlevi*, *DİA*, I/94; Yılmaz, Hasan Kâmil, *Altın silsile,* 182-183.

9 Kevseri, Mehmed Zahid, *İrgamü'l-merid*, 77; el-Haseni, Abdülhayy, *a.g.e.*, VII/357; es-Semerrai, İbrahim, *a.g.e.*, 655; Ahmed, Hakim Seyyid Eminüddin, *a.g.e.*, 206; Yılmaz, Hasan Kâmil, *a.g.e.*, 183.

10 ed-Dihlevi, Abdullah, *İzahu't-tarika*, vr. 3 vd.

Muhammed Can el-Bacûri, Ebû Said ed-Dihlevi, Ahmed Said (ed-Dihlevi'nin oğlu), Raûf Ahmed er-Ramipûri, Beşaretullah el-Behraici, Ebu'l-Kasım el-Mehdi el-Hüseyni el-Vasıti gibi kimseler bulunmaktadır.[11]

2. Mevlânâ Halid el-Bağdadî'nin Hacca Gitmesi

Mevlânâ Halid el-Bağdadî, H. 1205/1805 yılına kadar tedris faaliyetiyle uğraşmasının ardından hem hac ibâdetini eda etmek, hem de hissettiği manevi bir boşluğu gidermek için kâmil bir mürşid aramak gayesi ile hacca niyet ederek yola çıktı.[12]

Bu yolculuğunda Musul, Diyarbakır, Urfa, Halep yolu ile Şam'a varan el-Bağdadî, Şam'ın ileri gelen âlimleri ve Darü'l-Hadis muallimi Şeyh Muhammed el-Küzberi (H. 1221/1806)'nin bir müddet sohbetini dinleyip onlarla ilmi müzakerelerde bulundu. Kendisinden müselsel hadis icazeti, Şam'da görüştüğü Şeyh Mustafa el-Kürdi'den Kadiri tarikatı icazeti aldı.[13]

Medine'de kaldığı süre içerisinde vaktinin tamamını Mescit-i Nebevi'de geçiren ve salih zatlarla görüşen el-Bağdadî, bu mukaddes yolculukta kendisini tasavvufa bağlayan hadiseyi şöyle nakletmektedir:

---

11 Abdullah ed-Dihlevi hakkında geniş bilgi için bkz. er-Ruhâvî, Muhammed, *a.g.e.*, 210-223; el-Beytar, Abdürrezzak, *a.g.e.*, II/927-938; el-Haseni, Abdülhayy, *a.g.e.*, 356-359; Kevseri, Mehmed Zahid, *a.g.e.,* 76-79; Ahmed, Hakim Seyyid Eminüddin, *a.g.e.*, 205-213.

12 el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 32; Haydarizâde, *a.g.e.*, 30; en-Necdi, *a.g.e.*, 40; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 225; el-Hânî, Muhammed, *a.g.e.*, 83; Kazanî, *a.g.e.*, 162; Ali b. Hüseyin, *a.g.e.*, 163; Vassaf, *a.g.e.*, 162; el-Hariri, *a.g.e.*, 327; el-Azzavi, Abbas, *Mevlânâ Halid en-Nakşibendi,* 699; el-Hafız, Muhammed Muti', *a.g.e.*, I/299.

13 gösterilen yerler.

"Medine'de bulunduğum bir gün, hacılar arasında dolaşırken birden istikamet ve riyazat sahibi olduğu anlaşılan Yemenli âlim ve amil bir zatla karşılaştım. Hiç bir şey bilmeyen bir kimsenin bir âlimden nasihat istemesindeki tavrını takınarak bana nasihat etmesini talep ettim. Birçok nasihatlerde bulundu ve bana: 'Mekke-i Mükerreme'de bulunduğun müddet içerisinde zâhiri şeriata ters düşse bile gördüğün hiçbir harekete hemen karşı çıkma,' dedi ve gitti. Hacılarla Medine'den Mekke'ye ulaştım. Yemenli zatın nasihatlerini daima hatırlamaya gayret ediyordum. Bir cuma günü, mescide ilk gelenlere vadedilen bir deve kurban eden kimsenin ecri kadar sevaba nail olmak için Mescit-i Haram'a erken geldim. Kâbe'ye karşı oturup Delail-i Şerif okumaya başladım. Bu arada siyah sakallı, sıradan birinin kıyafeti gibi giyinmiş bir adamın geldiğini ve sırtını Kâbe'nin duvarına dayayıp yüzünü bana çevirdiğini gördüm. İçimden 'Bu adam Kâbe'ye karşı edeb dışı davranıyor,' diye düşündüm. Fakat o zata hiç bir şey söylemedim. Bu sırada bana hitaben, 'Bilmez misin Allah katında mümin olan bir kimseye saygı ve hürmet, Kâbe'ye hürmetten daha büyük ve önemlidir. Yüzümü sana dönmeme niçin itiraz ediyorsun. Medine'de yapılan nasihati ne çabuk unuttun,' dedi. Bunun üzerine onun büyük bir veli olduğunu anladım ve hemen ellerine kapandım. Ondan özür dileyerek beni irşad etmesini istedim. O da 'Senin irşadın bu diyarda değildir,' deyip eliyle Hindistan tarafını işaret etti. 'Sana bu yönden işaret gelecektir ve irşadın orada olacaktır,' diyerek sözünü tamamladı.

Bu hadiseler vukû bulunca, beni maksûda ulaştıracak mürşidi, Mekke ve Medine'de bulmaktan ümidimi kestim ve haccın menasikini tamamlayıp Şam'a döndüm."[14]

---

[14] Haydarizâde, *a.g.e.*, 31-32; el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 33; el-Hânî,

el-Bağdadî hac dönüşünde yolu üzerinde bulunan beldelerdeki âlimlerle görüşüp, aradığını bulamamanın üzüntüsü ve bu manevi işaretin verdiği müjdenin tahakkukunu beklemek ümidi ile Süleymaniye'ye döndü ve müderrislik görevine devam etti.

3. Mevlânâ Halid el-Bağdadî'nin Hindistan Yolculuğu

Süleymaniye'de tedris hizmetlerine devam etmekte olan Mevlânâ Halid el-Bağdadî'nin tasavvufa olan ilgisi artar. Şeyh Abdullah ed-Dihlevi (H. 1240/1824) halîfesi Mirza Rahimullah Muhammed Derviş Azim-Abadi (H. 1260/1844)'ye, "*Halid'e selamımızı ilet, bu tarafa gelsin*",[15] diyerek Şeyh Mirza'yı Süleymaniye'ye gönderir.

Karşılıklı halvet ve sohbetleri esnasında Şeyh Mirza'nın, "*Benim kâmil, âlim, mürşid ve arif olan tarikat-ı Nakşibendîye'ye mensup, irşad ve sülûkun inceliklerini bilen Muhammedi ahlâka, ilm-i hakikiye sahip bir şeyhim var. Benimle Cihanabad'a gel. Şeyhimden bir zatın yanına geleceğini ve yanında arzusuna kavuşacağını*"[16] duyduğunu söylemesiyle beklediği zamanın geldiğine inanan el-Bağdadî, talebelerinin ısrarlarına rağmen mezkûr şeyhle birlikte (H. 1224/1809)'da Hindistan'a müteveccihen yola çıkar.

el-Bağdadî'nin Şeyh Mirza ile Acemistan'dan Rey, Tûs ve Cam yolunu takip ederek Tahran'a ulaştı. Burada Şii

---

Muhammed, *a.g.e.*, 225; İbn Abidin, *a.g.e.*, 320; Alûsi, *a.g.e.*, 200-201; Necdi, *a.g.e.*, 50-51; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 84; Kazanî, *a.g.e.*, 165-166; el-Hafız, Muhammed, *a.g.e.*, 299-300; Ali b. Hüseyin, *a.g.e.*, 164-165; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 8-10.

[15] el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 225; Ali b. Hüseyin, *a.g.e.*, 166.

[16] el-Bağdadî, Süleyman., *a.g.e.*, 47; İbn Abidin, *a.g.e.*, 320; el-Hânî, Muhammed, *a.g.e.*, 84; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 226; Ali b. Hüseyin, *a.g.e.*, 167.

müctehidlerden akli ilimlere dair şerh ve haşiyeler ezberleyen âlim, Hafız İsmail Kaşi ile talebeleri yanında olduğu halde buluştu. Bistam, Harakan, Simnan ve Nişabür şehirlerine uğrayan el-Bağdadî, Bistam şehrinde Şeyh Bayezid-i Bistami'nin kabrini ziyareti esnasında Farsça bir kaside yazdı.

el-Bağdadî daha sonra, Hz. Ali'nin makamlarını ziyaret ederek Farsça beliğ bir kaside yazmış, ardından Cam şehrindeki Şeyh Ahmed el-Nameki el-Câmi'nin makamına vararak onu da bir kaside ile yâd etmiştir.[17]

el-Bağdadî, bu seyahati sırasında Herat'a uğrayarak Abdullah Herati ile görüşmüş mezkûr muhitin âlimleri kendisi ile ilmi sohbetlerde bulunmuş, buradan ayrılırken ahali tarafından iki saatlik mesafeye kadar uğurlanmıştır.[18]

Tenha yollardan geçerek Kandahar ve Kabil şehirlerine varan el-Bağdadî, ilim bölgesi Peşaver'de âlimlerle sohbet etmiş, ardından Lahor bölgesine oradan da Abdullah Dihlevi'nin manevi kardeşi olan Senaullah Nakşibendî'nin meskûn olduğu kasabaya intikal etmiştir. el-Bağdadî orada kaldığı zamanı şöyle anlatır:

"*Bu kasabada bir gece kaldım. O gece rüyamda Şah Abdullah ed-Dihlevi'nin mübarek dişleri ile beni tutup kendine doğru çektiğini gördüm. Fakat ben gitmek istemiyordum. Sabah olunca Şeyh Senaullah'a gittim. Henüz rüyayı haber vermeden bana hitaben, 'Kardeşimiz, seyyidimiz Şeyh Abdullah ed-Dihlevi'nin hizmetlerine mazhar oldunuz. Üzerinize*

---

[17] Haydarizâde, *a.g.e.*, 31; el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 35; İbn Abidin, *a. g.e.*, 321; el-Hânî, Muhammed, *a.g.e.*, 85; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 226; Ali b. Hüseyin, *a.g.e.*, 166.

[18] Haydarizâde, *a.g.e.*, 31; el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 34; İbn Abidin, *a.g.e.*, 321; el-Hânî, Muhammed, *a.g.e.*, 85; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 226; Ali b. Hüseyin, *a.g.e.*, 167.

teveccüh eden Allah'ın bu bereketi ile sevininiz,' diyerek şeyh katında fütuhatımın hâsıl olacağı müjdesini verdiler.

Böylece Şeyh Abdullah ed-Dihlevi'nin bâtıni himmetlerinin beni kendilerine cezbetmek için tesir ettiğini anladım. Nitekim şeyhimin cezbe kuvvetinden benim için orada durmak mümkün değildi. Bunun için o şehirden ayrılarak Cihanabad adı ile marûf Hindistan'ın idare merkezi Dihle şehrine bir senede vardım. Yemin ederim ki Şeyh Abdullah ed-Dihlevi'ye varmadan kırk gün önce nefahat ve işaretleri bana ulaşmıştı."[19] Bu ifadelerden el-Bağdadî'nin H. 1225/1810 yılında Hindistan'a vasıl olduğu anlaşılmaktadır.

4. Mevlânâ Halid el-Bağdadî'nin İntisabı ve İcazeti

H. 1225/1810'da Hindistan'a ulaşan el-Bağdadî, Şeyh Abdullah ed-Dihlevi'nin hizmetine başlayıp, manevi terbiyesine girmiş, seyr ü sülûke tabi tutularak beş ay gibi kısa bir sürede "huzur ve müşahede ehli" olarak hocasından icazet almıştır.

el-Bağdadî, şeyhinin izni ile Şia akaidine karşı ehl-i sünnet akidesini müdafaası ile meşhur *Tuhfe-i isna aşeriyye*'nin müellifi ve Nakşibendîye sadatından Veliyyullah Hanefi en-Nakşibendî'nin oğlu Abdülaziz el-Hanefi en-Nakşibendî (H. 1239/1824)'nin derslerine devam ederek hadis, tefsir, tasavvuf, ahzab ve evraddan kısaca merviyyatından icazet aldı. ed-Dihlevi icazet yazısında el-Bağdadî'yi, "Hakk'ı istemede yüksek himmet sahibi" diye tavsif etmiştir.[20]

---

19 Haydarizâde, *a.g.e.*, 31; el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 35-36; İbn Abidin, *a.g.e.*, 321; el-Hânî, Muhammed, *a.g.e.*, 85; en-Necdi, *a.g.e.*, 60; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 226-227; Ali b. Hüseyin, *a.g.e.*, 168.

20 Haydarizâde, *a.g.e.*, 32-33; el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 38-39;

Daha sonra Abdullah ed-Dihlevi, Ebû Said el-Hindi ve Şah Beşaretullah en-Nakşibendî'nin de aralarında bulunduğu bir teveccüh meclisinde üçüne birden aynı anda teveccüh ederek el-Bağdadî'ye, "*Ne görüyorsun?*" sorusuna cevaben, "*Omzunuzda velilerin sultanı Hz. Ali (r.a.)'ın rûhaniyetini görüyorum*", demesi ile kendisine Nakşibendîye, Kadiriye, Sühreverdiye, Kübreviye ve Çeştiye tarikatları ile irşad, hadis, tefsir, tasavvuf gibi mezun olduğu ilimlerden H. 1225/1810 yılının sonuna doğru icazet vermiştir.

Şeyh Abdullah ed-Dihlevi'nin el-Bağdadî'ye yazdığı icazetin metni şöyledir:

"*İrşad dairesinin kutbu, talebelerin birincisi ve Hakk'a yakın olan Şeyh Halid el-Bağdadî Nakşibendî tarikatı adabına göre seyr ü sülûkunu tamamlamak için bu fakirin yanına geldi.*

Allah'ı zikirle meşgul olup meluafatı terk ederek gereken gayreti gösterdi. Noksan sıfatlardan münezzeh ve müberra olan Allah Teala'nın inayet ve ihsanına hamd ve şükürler olsun. Büyük pirlerin kudsi vasıtaları ile yüksek tarikatların derecelerine terakki etti. Fenafillâhın yüksek mertebelerine ulaştı. Aynı şekilde varlıklar âlemini seyr ile letaifin nurları, keyfiyet ve hallerini müşahede etti. Kalpleri nurlu ve hoş kılınıp tarikatın kemaline ulaştı. Bundan sonra hilafet ve talebelerin terbiyesi ile görevlendirip Kadiriye, Çeştiye, Sühreverdiye gibi tarikatlardan da icazet verdim. Bu tarikatlarda onların eli benim elimdir. Onlar benim vekilimdir ve yed-i sahihamdan sadakatle benim şeyhlerimin halîfeleridir. Onların rızası benim rızamdır. Sünnete ittiba, zikr-i şerife devam, rabıta, murakabe ile

---

İbn Abidin, *a.g.e.*, 322; Alûsi, *a.g.e.*, 202-203; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 227; en-Necdi, *a.g.e.*, 62-63; el-Hariri, *a.g.e.*, 323.

kötü şeylerden, bidatlerden sakınmak; sabır, tevekkül, teslim, rıza-i bariye yapışmakla nimetlenmek, şerefli ilimlerle meşgul olmak; tefsir, hadis, tasavvuf ile bâtınlarını tasfiye ve müridlere başlangıç hallerinde müşfik bir baba gibi muamele buyurmalarına icazet verdim. Allah Teala hazretlerinden ben ve bütün din kardeşlerim için afiyetin devamını niyaz ederim."[21] ed-Dihlevi bu ifadelerle, daha önce zikrettiğimiz dört esası mütemmim olan ve tarikatın özelliklerini anlamamıza yardımcı olacak hususlara işaret etmiştir.

Böylece seyr ü sülûkünü tamamlayarak Nakşibendîye meşayihi arasına katılan el-Bağdadî'nin hocasının işareti ile memleketine irşadla memur edildiği görülür. Bağdat'a gitmesi ed-Dihlevi tarafından emredildiğinde el-Bağdadî şeyhine, "*O bölgede irşada nasıl kadir olabilirim? Çünkü orada büyük âlimler ve insanların iltica ettikleri, itibar gösterdikleri Berzenciye ve Haydariye sadatı vardır. Bunlar ise benim irşad faaliyetlerime engel teşkil eder*", deyince Abdullah ed-Dihlevi, "*Sen memûr edildiğin yere git. Kısa zamanda buranın ahalisi büyük ve küçükleriyle sana gelip hizmetine girecek ve saygı göstereceklerdir. Daha ne istersen verebilirim*", demesi üzerine Mevlânâ Halid el-Bağdadî'nin, "*Dini murad ederim ve dinin kuvveti için dünyayı da isterim*", demiştir. Hocası ise "*Sen git. İstediklerinin hepsini sana verdim. Ülkene dönüşünde şehirlere ve Hindistan'ın falan bölgesine uğradığında kâmil evliyadan bir kimseye gidip selamımı ilet ve kendisinden dua talep eyle*",[22] buyurmuştur.

---

[21] Hasan, Ş., *a.g.e.*, 142-144.
[22] Haydarizâde, *a.g.e.*, 33; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 16-17.

5. Mevlânâ Halid el-Bağdadî'nin İrşad Hayatı

Halid el-Bağdadî, Şeyhi ed-Dihlevi tarafından gönderildiği bölgeye ulaştığında ismini tespit edemediğimiz zatı araştırır. Eve yaklaştığında garip bir etkiye kapılır ve şeyhine rabıta eder. Korku hali izale olup eve girdiğinde o zatı murakabe halinde bulur. Şeyhinin selamını ilettiğinde murakabeye son vererek "*Ey Halid! Bağdat'a git. Çünkü senin fethin oradadır*", diyerek yine murakabeye dalar.[23]

el-Bağdadî'nin bu etkiyle Bender kasabasına gelinceye kadar geçen elli günlük süre içerisinde hiçbir şey yemeyip ardından Şiraz, İsfahan yoluyla Hemedan'a ulaşır.[24]

Bilahare Senendüc ve ardından da Süleymaniye'ye gelen el-Bağdadî, âlimler ve halk tarafından sevinç ve coşkuyla karşılanmıştır. Bazı kaynaklarda burada irşad hayatına başlamayıp ruhani işareti beklediği rivayet edilir.

Bağdat'a bağlı Medinetü's-selam kasabasına gidip yörede medfûn bulunan veli kabirlerini ziyaret eden el-Bağdadî, H. 1226/1811'de Süleyman Paşa'nın oğlu Said Paşa'nın vezareti sırasında Bağdat'a gelerek Abdülkadir Geylani'nin zaviyesine yerleşti.[25]

Mevlânâ Halid zaviyeye yerleşince başta Said Paşa olmak üzere âlimler ve devlet ricali kendisini ziyaret etti. Said Paşa ziyareti sırasında el-Bağdadî'nin celal ve satvetiyle kendinden geçtiği, şeyhin celali cemale dönünce kendisinden dua talep ettiği belirtilir. Said Paşa nasihat isteyince Mevlânâ Halid kendisine şöyle demiştir: "*Ey Said! Kıyamet günü herkese dünyada yaptığı amelleri*

---

23 Haydarizâde, *a.g.e.*, 33.
24 Haydarizâde, *a.g e.*, 34; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 19.
25 Haydarizâde, *a.g.e.*, 34; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 20-21.

sorulacaktır. Fakat sen yönetici olman dolayısıyla hem kendinden hem de velayetin altında bulunan bütün insanlardan hesaba çekileceksin. Bunun için Allah'tan kork ve azap çekmene vesile olabilecek davranışlardan uzak dur."[26]

Bağdat'ta el-Bağdadî'yi sevenlerin sayısı artmaya başlaması bazılarını rahatsız etmiş ve Berzençli Şeyh Ma'ruf (H. 1254/1838) *Tahriru'l-hitab fi'r-reddi ala Halid el-kezzab* adında bir kitap yazmış, söz konusu kitapta el-Bağdadî'nin kâfir olduğunu söyleyecek kadar ağır ifadeler kullanmıştır. Konu ile ilgili olarak el-Bağdadî'nin yeğeni Es'ad Sahib (H. 1347/1928) şu bilgileri vermektedir:

"*(...) Mevlânâ Halid, iftira ve ithamlara iltifat etmedi. Bir Kadiri şeyhi olan Seyyid Ma'rûf ve beraberindeki küçük bir cemaat iddialarını ispat edebilmek için Musul'dan Şeyh Yahya el-Mervezi (H. 1252/ 1836)'yi Bağdat'a davet ettiler. el-Mervezi Mevlânâ Halid ile görüşüp gerçeğin iddia edildiği gibi olmadığını anlayınca kendisine talebe oldu. Onların münazara meclisine giden Mevlânâ Halid, bütün iddiaları delilleriyle çürüttü."*[27]

Şeyh Ma'ruf yazmış olduğu eseri Bağdat valisi Said Paşa'ya göndermiş ve el-Bağdadî'nin Bağdat'tan çıkarılmasını istemiştir.

Said Paşa mektubu okuyunca, "*Sübhanallah! Mevlânâ Halid Müslüman değilse kim Müslüman'dır? Bunu yazan ya delidir ya da kalp gözü kör olmuş inat sahibi biridir*", diyerek mektubu yere atmıştır.[28]

---

[26] Haydarizâde, *a.g.e.*, 35.
[27] Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 209 vd.
[28] Yazılan risalenin metni için bkz. Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 209 vd.

Konu ile ilgili olarak Bağdat'ın ileri gelen âlimleri tarafından bir risale yazılmıştır. Risaleye Bağdat âlimlerinden Süleymaniye kadısı Ali Berzenci, Seyyid Abdülkadir Berzenci, Seyyid Abdülaziz Berzenci, Molla Abdülkadir, Seyyid Mahmut Berzenci, Seyyid İsmail Berzenci, Müderris Muhammed Efendi, Molla Mahmûd, Müderris Molla Muhammed, Şeyh Ömer Rûzberi tarafından imza konulmuştur. Ayrıca Hılle müftüsü Muhammed Emin es-Süveydi (H. 1232/1816)'de *el-Kavlu's-sevap bi reddi ma sümmiye bi tahriril-hitab* adında bir risale yazmıştır. Her iki eser de Şeyh Ma' ruf'a gönderilmiştir.[29]

Bu konuda İbn Abidin'in *Sellü'l-hısam el-hindi li nusreti Mevlânâ Halid en-Nakşibendî* adında bir risalesi bulunmaktadır (İstanbul - H. 1301/1883). Konu ile ilgili olarak Muhammed Emin Süveydi, *es-Sehmü's-saib fi'r-reddi ale'l-anid el-Kazib* adında bir reddiye kaleme almıştır.[30] Es-Süveydi mezkûr eserini yine bu konuda yazdığı, *Def'uz-zulüm ani'l-vuk' fi arzı haze'l-mazlûm* (Süleymaniye ktp. Es'ad Efendi bl. nr. 1404) adlı risalesi ile tek kitapta toplamıştır. Esere Bağdat ve diğer bölgelerden birçok âlimin takriz yazmış ve Allame Ali Alauddin el-Alûsi'nin, *ed-Dürrü'l-müntesir* adlı eserinde bu iki eseri açıklamıştır.[31]

Aynı şekilde, el-Mervezi'nin yazmış olduğu risale ise *Buğyetü'l-vacid fi mektûbat-ı Mevlânâ Halid* adlı eserin sonunda bulunmaktadır. Mahmûd İbnü'ş Şeyh Abdülcelil el-Mevsıli'nin yazdığı eserin adı, *el-Bedverü'l-celiyye fi'r-reddi ale'n-Nakşibendîye*'dir. Ayrıca müellifi belli olmayan, *Raddün ala Ma'ruf el-Berzenci* ve *Raddün ala Osman*

---

[29] Haydarizâde, *a.g.e.*, 35; Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 209.

[30] Geniş bilgi için bkz. Haydarizâde, *a.g.e.*, 35-36; Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 206-211; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 23-25.

[31] Bağdatlı İsmail Paşa, *İzahü'l-meknûn*, I/474, II/32.

el-Celili el-Mevsıli adında iki eser daha zikredilmektedir.[32] Söz konusu eserler yayınlanmıştır.

Bu hadiselerden bir müddet sonra el-Bağdadî, Süleymaniye'ye giderek irşad faaliyetlerine devam etti. Urfalı Şeyh Hafız, Ahmed Eğribozi, Şeyh Feyzullah Erzurûmi'ye hilafet vererek, burada kaldığı süre içerisinde tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf gibi ilimleri okuttu.[33]

Süleymaniye'de irşad faaliyetlerine devam eden el-Bağdadî'ye değişik beldelerin âlimlerince ilgi gösterilmiş; ayrıca Mekke, Medine, Kudüs, Halep, Irak'ın bütünü (özellikle de Bağdat'a bağlı Medinetü's-selam ve diğer kasabalar); Basra, Kerkük, Erbil, İmadiye, Cizre ve Güneydoğu Anadolu'nun bütünü; Mardin, Gaziantep, Urfa, Diyarbakır ve Anadolu bölgesi; Hindistan, Afganistan, Dağıstan, Mısır, Maveraünnehir, Amman ve Mağrib halkından pek çok kimse intisap ederek inabe almıştır.[34]

el-Bağdadî, Bağdat'tan ayrıldıktan sonra halîfe ve müridleri ile Şam'a gitmiştir.[35] Şam'a yerleşen el-Bağdadî, ev ve arazi almış, arazisinin bir kısmını mescit olarak vakfedip Şam'da bulunan harap mescit ve medreseleri de tamir ettirerek ilim ve hikmetin yayılması için çaba göstermiştir.

6. Çocukları

Halid-i Bağdadî'nin üç hanımı vardı. Bunlardan ikisi el-Bağdadî'nin vefatından (H. 1242/1826) hemen sonra,

---

32 Bkz. Azzavi, *Mevlânâ Halid en-Nakşibendî*, 710-715; el-Haydari, Muhammed Es'ad, *Tarihü'l-edebü'l-arabi fi'l-Irak*, II/46, 51-52, 13,156, 307.

33 Haydarizâde, *a.g.e.*, 36; el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 41-42; el-Hânî, Muhammed, *a.g.e.*, 88; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 234; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 26-27.

34 gösterilen yerler.

35 Haydarizâde, *a.g.e.*, 36.

üçüncü eşi Hatice Hanım ise daha sonra vefat etmiştir.[36] İki hanımının ismi hakkında bilgi yoktur. el-Bağdadî'nin Şihabüddin, Bahaüddin, Abdurrahman ve Necmüddin adında dört erkek evladı olup üçü kendisinden önce vefat etmiştir.[37]

Çocuklarından Şihabüddin'in vefatı hakkında halîfesi Urfalı Muhammed Hafız şu bilgileri verir: "*Mevlânâ Halid, Bağdat'tan Şam'a geldiklerinde büyük oğlu Şihabüddin ve hanımlarını Bağdat'ta bırakmışlardı. Bir müddet sonra Mevlânâ Halid, hanımlarına mektup göndererek yanına gelmesini istedi. Urfa'ya geldiklerinde evimde misafir oldular. Bu sırada Şihabüddin vefat etti.*"[38]

Diğer oğlu Muhammed Bahaüddin'in cenaze namazını el-Bağdadî kendisi kıldırmış ve Kasyon Dağı'nda "Tel" adlı yere defnedilmiştir.[39]

Muhammed Bahaüddin vefatından kısa bir süre sonra Zilkade ayının ikinci pazartesi günü diğer oğlu Abdurrahman taun hastalığına yakalanmıştır. Vefat ettiği sırada altı yaşında olan Abdurrahman kardeşinin yanına defnedilmiştir.[40] el-Bağdadî'nini nesli çocuklarından Necmüddin ile devam etmiştir.[41]

7. Mevlânâ Halid'in Vefatı

H. 1238/1824'de Davut Paşa'nın vezareti sırasında bazı halîfeleri ve müridleri ile Şam'a gelen Mevlânâ Halid-i Bağdadî, tedris ve irşad faaliyetini sürdürürken bir sohbet

---

36 Hasan, Ş., *a.g.e.*, 68.
37 Hasan, Ş., *a.g.e.*, 63-64.
38 Hasan, Ş., *a.g.e.*, 48.
39 Gazzi, *a.g.e.*, 3; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 60.
40 Gazzi, *a.g.e.*, 4; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 247; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 67-68.
41 Hasan, Ş., *a.g.e.*, 63-64.

esnasında, "*Biz Şam'a ölmek için geldik. Buraya geliş gayemiz başka bir şey değildir*",[42] diyerek vefatına o tarihte işaret etmiştir.

el-Bağdadî, H. 1241/1825'de Ramazan'ın son günü taun hastalığına yakalandı. Oğlu Bahaüddin'in defni sırasında halîfesi Şeyh Abdülkadir ed-Dimlani'ye, "*Bugün mezarımı kazmaya başlayın. Orada bir kayaya rastlarsanız derinliğini boyunuz kadar kazın. Çünkü orada bulunan taştan dolayı kabri kazıp yetiştirmekte zorluk çekersiniz. Onun için acele edin*",[43] diyerek vefatının yakın olduğuna işaret etmiştir.

Hastalığı esnasında kendisinde emanet olarak bulunan kitapları sahiplerine verdi ve halîfesi Şeyh İsmail Gazzi'yi yanına çağırıp, adı geçen halîfenin, "*Efendimiz ziyarete çıkmak ister misiniz?*" sorusuna, "*Buradan hiç bir yere çıkmam; ancak oğlum Bahaüddin'in yanına gitmek isterim*", diye cevap vermiştir.[44] Bu konuşmanın ardından kütüphanenin önüne oturarak halîfesi Şeyh İsmail'e hitaben şöyle demiştir:

"*Ey İsmail beni dinle! Asla muhalefet etme. Vefatımdan sonra hanımlarım ve çocuklarım, fıkıh kitaplarım, diğer hususi işlerim ve seccade-i irşad için yerime vasi olarak Şeyh İsmail Enarani'yi tayin ettim. Ondan sonra Şeyh Muhammed Nasih ve Şeyh Abdülfettah el-Akri'yi sonra da seni seçtim. Malımın üçte birinden bin kuruş namaz ıskatı için ayırın. Bir su sarnıcı inşa edin. Eğer bir kimse size karşı çıkarsa sabırlı olunuz. Zannederim ki ihlâs sahibi olanlar fakirler için bir tekke bina ederler. Malımın üçte birinden geri kalanı fakir ve yoksullara verilsin. Akarlarımdan hiç*

---

42 Gazzi, *a.g.e.*, 2; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 247; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 69-71; el-Hafız, Muhammed Muti', *a.g.e.*, 308.

43 Gazzi, *a.g.e.*, 4-5; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 247; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 63-64.

44 Gazzi, *a.g.e.*, 5; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 64.

biri satılmasın; bunların parası yakınımızdaki fakirlere ve dervişlere verilsin. Size ölümümden daha büyük bir musibet gelmez. Ölümüme karşı sabırlı olunuz ve tahammül gösteriniz",[45] diyerek vasiyetini yazdırdı. el-Bağdadî, hastalığının ağırlaştığı sırada İsmail Gazzi'ye:

"*İnsanların 'Mevlânâ Halid kerâmet ızhar ediyor,' demesinden korkmasaydım gidip bütün arkadaş ve dostlarımla vedalaşırdım. Bu cuma gecesi gideceğimizi zannediyorum*",[46] diyerek kerâmet göstermekten kaçınması dikkat çekicidir.

Ardından el-Bağdadî hanımlarını çağırarak vedalaştı ve İsmail Gazzi'ye vasiyet ve nasihatini tekrarladı. Bu sırada ziyaretine gelen İbn Abidin'e, "*Ey İbn Abidin! Yakında vefat ederim. Sen kalabalık bir halk topluluğu ile cenaze namazımı kılarsın*",[47]demiştir.

el-Bağdadî istirahata çekildiği sırada şeyh İsmail 20 kişi ile kendisini ziyaret etti. Murakabe halinde olan Mevlânâ Halid, "*Dünya ve içindekilerden vazgeçtim. Şu an Hak ile meşgulüm*", diyerek yalnız kalmak istemiştir.[48]

el-Bağdadî, gece yarısına doğru abdest alıp birkaç rekât namaz kıldı. Sıhhatli olduğu halde sabah saat beş sıralarında, "*Şu an Taun'a tutuldum*", diyerek sabah yapılan hatm-i hacegan'a iştirak edemedi.[49] Hanımlarını çağırarak tekrar helâlleşip vedalaşan el-Bağdadî onlara hitaben:

---

45 Gazzi, *a.g.e.,* 5-6; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 248; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 64-65; el-Hafız, Muhammed Muti', *a.g.e.*, 308; Ali b. Hüseyin, *a.g.e.*, 177.

46 Gazzi, *a.g.e.*, 7; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 66.

47 Vasiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Gazzi, *a.g.e.*, 9-14; el-Halidi, Muhammed Rağıb, *Vasayay-ı Şeyh Halid*, 1-8; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 70-76.

48 Gazzi, *a.g.e.*, 11; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 72.

49 Gazzi, *a.g.e.*, 11; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 73.

"*Bundan sonra beni meşgul edip benden bir şey istemeyiniz. Bir şey arzu ederseniz mutlak halîfemden isteyiniz. Her şeyi vasiyet ettim. Beni Hak'la meşgul olmaktan alıkoymayınız. Hiç kimse ile konuşmak istemiyorum. Rabbimle meşgulüm yanımda hiç kimse bulunmasın*",[50] diyerek gözlerini kapadı. Kıbleye karşı sağ yanı üzerine yatarak murakabe ve zikir ile meşgul oldu.[51] 12 Zilkade H. 1242/1826 Cuma günü Molla Ömer akşam ezanını okumaya başladığında "Allahü Ekber!" deyince el-Bağdadî Fecr Sûresi'nin, "*Ey huzura eren nefs! Razı edici ve razı edilmiş olarak Rabbine dön*!" ayetlerini okuyarak ruhunu teslim etti.[52] Yıkama, tekfin ve techiziyle vasiyeti üzere halîfelerinden İsmail Enarani, Muhammed Nasıh, Abdülfettah el-Akri ve Muhammed Salih meşgul oldu.

Sabah saat dörtte başlanan bu işlemler tamamlanınca halîfeler müridleriyle Kur'ân-ı Kerim, salât ü selam, tevhid, zikir ve hatm-i hacegan okudu. Sabah namazını müteakip ise cenazesi Emeviyye Câmii'ne getirildi.[53] Şam câmilerinde okunan salalardan sonra cenaze namazı kılındı. Kalabalıktan ötürü namaza katılamayan birçok kimse Şafii mezhebine göre İsmail Küzberi'nin imamlığında cenaze namazını eda etti. Ardından cenazesi Kasyon'da bulunan "Tel" tepesine getirildi ve burada tekrar kılınan cenaze namazından sonra defnedildi.[54]

---

50 Gazzi, *a.g.e.*, 11; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 73.

51 Gazzi, *a.g.e.*, 11; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 73.

52 Gazzi, *a.g.e.*, 12; İbn Abidin, *a.g.e.*, 323; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 73; el-Hafız, Muhammed Muti', *a.g.e.*, 308-309.

53 Gazzi, *a.g.e.*, 12; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 74; el-Hafız, Muhammed Muti', *a.g.e.*, 309

54 Gazzi, *a.g.e.*, 13-14; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 248; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 75; el-Hafız, Muhammed Muti', *a.g.e.*, 309; Vassaf, *a.g.e.*, I/162; Haririzâde, *a.g.e.*, 323.

İKİNCİ BÖLÜM

HALİD-İ BAĞDADÎ'NİN TASAVVUFÎ KİŞİLİĞİ VE GÖRÜŞLERİ

A- Tasavvufi Kişiliği, Zühd ve Takvası

Abdullah ed-Dihlevi'den (H. 1226/181)'de Nakşibendîye, Kadiriye, Kübreviye, Çeştiye ve Müceddidiyye tarikatlarından yaklaşık otuz altı yaşlarında iken icazet alan el-Bağdadî,[55] Halidi literatürüne dair kaleme alınmış eserlerde "İtikaden Eş'ari, fıkhi yönden Şafii, meşrep açısından Nakşibendî-Müceddidi"[56] diye tanıtılmaktadır.

Bu noktadan hareketle, onun ruhani latifeler üzerinde seyr ü sülûk prensibini esas alan ve "zikr-i hafi"yi benimseyen Nakşibendîye tarikatının usûl ve adabı çerçevesinde yoğunlaşan bir tasavvuf ve tarikat anlayışına sahip olduğu görülür.

Önceleri eğitim-öğretim hizmetleri, ilmi çalışmaları ve özellikle kelam, akaid ve fıkıh ilmine dair kaleme aldığı eserlerle ortaya çıkan ve tarikat neşri için gönderdiği halîfeler sayesinde tarikatının yayılması ile şöhreti artan el-Bağdadî, çocukluğundan başlayarak Hindistan'a

---

55 el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 87; İbn Abidin, *a.g.e.*, 318; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 223; el-Hânî, Muhammed, *a.g.e.*, 42.

56 İbn Abidin, *a.g.e.*, 318; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 82; el-Beytar, Abdürrezzak, *a.g e.*, I/571.

gidinceye kadar ömrünün otuz dört yılını ilmi çalışmalara vermiştir.

Beş tarikattan icazetli ve bu yönüyle "Câmiu't-turuk" olan el-Bağdadî, müridlerine söylediği, "*Meşreblerini geniş tutma ve tarikat ihvanının sürçmelerini görmeme*"[57] prensibiyle toplumun her kesimini kucaklayan bir tasavvuf çizgisinde olmuştur.

Yine, "*Kişinin nefsini davranış ve hareketlerinde iflas etmiş olarak görmemesi cehaletin en son noktasıdır*",[58] diyen el-Bağdadî'nin halîfelerinden, "*Hüküm sahibi hiçbir emirin işlerine girmemeyi, devlet adamları ve hâkimlerin işlerine karışmaktan kaçınmakla beraber, istişarî mahiyette fikir sorulduğunda en doğru sözün söylenmesine gayret ve itina gösterilmesini*"[59] vazgeçilmez bir prensip olarak istemesi dikkat çekicidir.

Bir beldede ancak bir halîfenin bulunmasına dikkat çeken el-Bağdadî lüzumsuz tefrika ve çekişmelere meydan verilmemesi, İstanbul ve Mekke gibi ehemmiyetli bölgelerde ise en kıdemli halîfeye ittiba ve itaat etmenin hem halîfeler hem de müridlerce benimsenmesini vazgeçilmez bir prensip olarak telakki etmiştir.[60]

Şeriatı neredeyse fıkhi yönüyle anlaması, ilmi ön plânda tutması ile tarikatına yeni bir anlayış getiren ve ona âdeta "İlmiye sınıfının tarikatı" vasfını kazandıran el-Bağdadî, müridlerinden âlim ve hafızlara hürmet göstermelerini, güçleri nispetinde Kur'ân'la meşgul

---

[57] Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 138-140, 230-231 (28 ve 75. mektup)

[58] Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 138-140 (28. mektup); el-Halidi, Süleyman, *Mecmuatü'r-resail*, 14.

[59] Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, gösterilen yer; el-Halidi, Süleyman, *a.g.e.*, 14-16; Kazanî, *en-Nefaisü's-sanihat*, 178.

[60] Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 111-116; el-Halidi, Süleyman, *a.g.e.*, 14; Kazanî, *a.g.e.*, 178-179.

olmalarını, fıkıh ve hadis ilimleriyle diğer ilimlerden daha fazla ilgilenmelerini, irşad hizmetlerinin *Kitap* ve sünnet esasları çerçevesinde yürütülmesine hassasiyet göstermelerini istemiştir.[61] Buradan, tarikat hedeflerine ancak şeriata sıkı sıkıya bağlılıkla ulaşılabileceğini kastettiğini söyleyebiliriz.

Kütüphanesinde tasavvufla ilgili eserlerin az olması fakat Şafii ve Hanefi fıkhına ait büyük bir fıkhi eserler koleksiyonunun olması[62] bu fikrimizi teyit eder mahiyettedir. Ayrıca gelişmelerden onun bu fıkhi yönelişinin Bağdat, İstanbul, Şam ve başka yerlerdeki yüksek dereceli ulemayı da görülmemiş bir ölçüde Halidiye tarikatına çekmeyi sağladığını ifade edebiliriz.

Halidiye tarikatını diğer tarikatlardan ayıran özelliklerden biri olan ve bir müridin tarikata girebilmesi için atılması gereken ilk adım olarak tavsif edilen kâmil bir şeyhle sohbet ve rabıta[63] üzerinde ehemmiyetle duran el-Bağdadî, kerâmet sahibi bir veli olmasına rağmen tarikatta istikametin esas olduğunu belirtmiş ve bu konuda Şam'daki halîfesi Ahmet Hatib Erbili'ye yazdığı mektubunda, "*Cenab-ı Hakk'dan bizler ve sizler için istikametin devamını dileriz. Dolayısıyla istikametin sebeplerini tahsil etmeye gayretle çalışınız. Bir istikamet bin kerâmetten daha hayırlıdır*",[64] diyerek bu konudaki düşüncelerini ifade etmiştir.

---

[61] Geniş bilgi için bkz. Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 28, 35, 42, 76, 78, 88, 93, 99, 100. mektup.

[62] el-Bağdadî'nin kitaplarının bir envanteri vefâtından sonra onların korunmasıyla ilgili çıkan anlaşmazlığın raporuyla birlikte Şam Zâhiriyye Kütüphane'sinde 764 numarada mevcuttur (bkz. el-Malih, Muhammed Riyad, *Fihrisu mahtûtat-ı darü'l-kütüb' z-zâhiriyye*, I/549).

[63] el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 15; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 140.

[64] Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 267 (99. mektup).

Zâhiri ilimlerde icazeti olmayana hilafet vermeyen Mevlânâ Halid el-Bağdadî, özellikle İstanbul'da görevlendireceği halîfeden mutlaka uymasını istediği prensipler dikkat çekicidir. Bu hususları şöylece sıralayabiliriz:

1- *İstanbul'da irşad görevine gidecek kimse, devlet ricali, vezir ve hâkimlerin yanına gidip gelmeyecek, onlarla oturup kalkmayacak, ülfet ve ünsiyet etmeyecektir. (el-Bağdadî'nin bu görüşüyle onların yanlış icraatlarına alet olmamayı amaçladığı söylenebilir)*

2- *Kendi adına veya tekke ve zaviye için devlet adamlarından maaş-aylık veya bağış talep etmeyecek, bu gibi şeylerden uzak duracak; Beytü'l-Mal'e de el uzatmayacak, Allah'ın fazlına ve keremine güvenecektir.*

3- *Hanımı üzerine bir başka hanımla; evlenmek istese dahi İstanbullu bir hanımla evlenmeyecektir. Zira bu tür evlilikle zevk ü sefaya dalıp irşad işinden geri kalır.*

4- *Mürid olsun ziyaretçi olsun kimsenin halkla ilgili işlerine karışmayacak, aralarına girmeyecek, bazı şeyhlik iddiasında olanların yaptığı gibi kendine gelenlerden tövbe ve inabe parası adıyla hiçbir bağış kabul etmeyecektir.*

5- *Kadınların tekkesine gelip gitmelerine müsaade etmeyecek, genç ve İslâm'ın emir ve yasaklarına gerektiği gibi riayet etmeyen kadınlar için daha fazla dikkat edecektir. Bunlar tarikat için gelseler bile yine dikkatli davranacaktır. Çünkü şeriatın adabına riayet ve tarikat-ı aliyyenin şartlarına yapışmak, şeytanın hile ve tuzaklarına düşmemek için şarttır.*

6- *İstanbul'da görev yapmayı kabul edecek olan halîfe ufak ve önemsenmeyen bir meselede dahi kendisi ile irtibatı kesmeyecek, ihtiyat ve haberleşmeyi terk etmeyecek, ferdi davranışlardan kaçınacaktır.*

7- *Dünya işlerinde kanaat ile iktifa edip, devlet büyüklerinin gösterişli hayatına benzer yaşamaktan kaçınacak ve Resulullah (s.a.v.)'in, "Yaşayabileceğin kadar dünyan için, içerisinde kalacağın kadar ahiretin için çalış. Muhtaç olduğun kadar Allah için, ateşinin yakıcılığına tahammül ve dayanma gücün kadar cehennem için çalış", emr-i nebevisini hatırdan uzak tutmayacaktır.*[65]

Mevlânâ Halid'in İstanbul halîfesinde bu özellikleri aramasının sebebi burada hemen hemen bütün tarikatların temsil edildiği, geniş ve zengin bir tasavvuf muhitinin varlığı sebebiyle olabilir. Çünkü "Câmiu't-turuk" olan el-Bağdadî'nin tarikatının neşri ve layık veçhile bu beldede temsilinin halîfelerinin, muhitin özelliklerine dikkat ederek neşr-i tarik etmeleriyle mümkün olacağını gözden uzak tutmamak gerekir. Aynı şekilde Mekke'deki halîfelerinden olup orada Halidiliği temsil eden Abdullah-ı Mekki'ye yazmış olduğu bir mektubunda zikrettiğimiz şartlara yakın tavsiyelerde bulunması[66], onun halîfelerinde manevi kemal ve kabiliyetten başka mezkûr şartlara riayeti de istemesi, tasavvufi kişiliği yanında irşad prensipleri noktasında da ışık tutucu bilgiler ihtiva etmektedir.

Tahsil hayatının başlangıcından itibaren zühd, vera ve takva ölçüleri dâhilinde yaşamaya gayret sarf eden Mevlânâ Halid, bulunduğu meclislerde takva ve tezkiye bakımından örnek durumda idi. Dünya ve dünya ehlinden daima yüz çevirip, çeşitli ibâdetlerle Allah'a yönelmeyi arzu ettiklerinden idareci ve yöneticilere gidip gelmekten müstağni davranırdı. Âlimler tarafından gıpta edilecek bir hayat yaşardı. Sabırlı ve kanaatkâr bir yapıya sahip idi.

---

65 Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 122-123.

66 Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 111-116; el-Halidi, Süleyman, *a.g.e.*, 14-16; Kazanî, *a.g.e.*,178-179.

Üzerlerinde daima cezbe, ağlama, tefekkür hali bulunup ilim ve güzel ahlâk'ta örnek idi.[67]

Haydarizâde, el-Bağdadî hakkında şöyle der: "*Mevlânâ Halid, son derece heybetliydi ve hiç kimse onun yüzüne dikkatle bakamazdı. Yeme, içme, giyme, uyuma, oturma-kalkmasında ve diğer fiillerinde Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in sünnetine son derece uyardı. Hizmetlerinde bulunan kişilerden birisi onun sünneti ve emirleri hiç terk etmediğini söyler. Hatta takva sahibi bazı âlim kimseler yanında kaldıkları bir yıllık süre içinde onun mescide daima sağ ayağıyla girip sol ayağıyla çıktığını gördüler.*"[68] Bu durum onun Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in sünnetine ittiba hususunda ne derece titiz davrandığını göstermektedir.

İyiliği emir, kötülükten alıkoyma ve dini hükümlerin tebliğinde kimseden çekinmeyen, azimetle amel ederek maddi ihtiyaçlarına sabırlı ve kanaatkâr olan el-Bağdadî, kendisine düşmanlık edenlere dahi iyi davranıp dua eder; salât, ezkar ve evrad ile insanların gönüllerinin dirilmesine vesile olmaya gayret sarf ederdi.[69]

Kendisi hakkında verilen şu bilgiler bize bu noktada ışık tutmaktadır: "*Mevlânâ Halid, Allah'tan çok korkan (muttaki) ve emirlerini yerine getirmede çok titiz davranan bir zattı. Hatta küçüklüklerinden vefat edinceye kadar duha ve teheccüd namazlarını devamlı olarak kılmıştır. Bazı muttaki zatlar meclisine gelip bütün fiillerini dikkatli bir şekilde incelerlerdi. Şeriatın hilafına bir şey göremeyince inabe alırlardı.*" Bir sohbet esnasında, "*Eğer bana dünya ve içindekileri verseler, yüksek fazlı ile ikram olunduğum nimetlerin zerresini bile terk edip yarım saat kadar dünya*

---

67 Haydarizâde, *a.g.e.*, 28-29-42; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 7.
68 Haydarizâde, *a.g.e.*, 49.
69 Hasan, Ş., *a.g.e.*, 6-7.

yüzüne çıkmayı istememe",[70] demesi bize onun halini tasvir etmektedir.

Vasiyetinde, "*Allah'a yemin ederim ki baliğ olduğum zamandan bugüne kadar iki vakit namazı kazaya bırakmadım. Kuşluk ve teheccüd namazları da üzerimden geçmemiştir. Bu sözleri işitip de 'Şeyhimiz hayrat ve hasenata muhtaç değildir!' demeyiniz. Ölümümden sonra hayır ve iyiliklerde bulununuz. Fatiha-i Şerif ve İhlas-ı Şerif''den bizi unutmayınız*", [71] diyerek dini hayatı hakkında bize ışık tutan el-Bağdadî'nin, zühd ve takvası hakkında Es'ad Sahib şunları nakleder:

"*Mevlânâ Halid, Rabbi'nin emrettiklerine imtisal eder, nehyettiklerinden kaçınır, sünnet-i seniye'ye yapışır, arif olan kâmillerin izlerine uyar, Allah'ın zikriyle meşgul olur, Rabbinden hiç gafil olmadan azametini düşünürdü. Kötü ahlâktan, çirkin huylardan kalbin temizlenmesine, ahlâkın tasfiyesine teşvik eder, hidayet yolunu bildirir. Kendilerine mektup gönderdiği kimselere nasihat ederek onları sünnet-i seniyeye uymaya ve dinde olmayan bidatleri ortadan kaldırmaya teşvik ederdi. Şeriata ters düşüp akli dengesini bozanların şatahat ve şeriata uygun olmayan söz ve hallerinden sakındırır, bu gibi kimselerden uzaklaşmayı emrederdi.*"[72]

Yine Es'ad Sahib devamla şunları söyler: "*İrşad ve bereketiyle şark ve garbı aydınlatan Mevlânâ Halid, makamı yükseldikçe kendisini daima küçük görürdü. Gaflete düşüp de Allah'tan kopmamak için kendini daima kontrol ederdi. Nefsinden razı ve hallerinden emin değildi. Hiç bir zaman Allah'ın azabından emin olup kendini emniyette görmemiş*

---

70 *a.g.e.*, 50, 95-96.
71 *a.g.e.*, 73-74.
72 Es'ad Sâhib, *a.g.e.*,113 vd. (6. mektup).

ve Rabbine kulluktan ayrılmamıştır.”[73] el-Bağdadî'nin talebesi ve müridi olan Muhammed Emin Süveydi onu şöyle tasvir eder:

“Taat ve ibâdetlerde sadık, Allah'ın emirlerine uymakta devamlıdır. Süsü ve alameti tevazudur. Allah'ın azameti ve yüceliğine karşı huşu sahibidir. Kendilerine kötülük yapanlara karşılık vermez, aleyhlerinde konuşmaz, kendilerine yapılan kötülükleri Allah'a havale ederlerdi. Takva ve ibâdet ehli, ihlâs ve zühd sahibi idi. Müslüman kardeşlerine iftira etmez, kötü ve çirkin sözlerden yüz çevirirlerdi. Kalbi tevhidle, dili zikirle yoğrulmuştu.”[74]

Mevlânâ Halid'in dikkatimizi çeken en önemli tasavvufi yönü “Câmiu't-Turuk” bir hilafet ve tarikat silsilesine sahip olması ve bu sebeple rekabeti önleyip, tarikat disiplinini muhafaza etmeye çalışmış olmasıdır. Halîfe ve müridlerine yazmış olduğu mektup ve tavsiyelerinde, “halîfeye mutlak itaat ve tarikat esaslarına riayet” prensibini sürekli hatırlatması bunu göstermektedir.

İlme ve sünnet-i seniyeye uymaya ve özellikle fıkıh ve hadis ilminin öğrenilmesine ayrı bir ehemmiyet veren el-Bağdadî, talebesi ve müridi fakih İbn Abidin'e yazdığı icazet mektubunda bu hususa dikkat çeker: *“Önceki ve sonraki âlimlerin icma ettikleri gibi ilimlerin en şereflisi şeriat ilimlerinden fıkıh ve hadisdir. Dünya ve ahirette kurtuluşumuz ancak bu ilimlerledir. Bu ilimler kalplerimizin ışığı ve kıymetli dayanağımızdır.”*[75] Keşf ve kerâmeti irşad faaliyetinin bir parçası olarak görmeyen Mevlânâ Halid, *“Gaye ve niyeti sadece keşf ve kerâmet sahibi olmak olan mürid bu yolda ilerleyemez, yolda kalır ve matlûbuna*

---

73 *a.g.e.*,120 (15. mektup).
74 *a.g.e.*, 293 vd. (107. mektup).
75 *a.g.e.*, 157.

vuslat bulamaz. Keşf ve kerâmet sahibi olmaya mübtediler rağbet ederler",[76] diyerek bu konudaki görüşünü ortaya koyar.

Cezbeye rağbet etmeyen[77] el-Bağdadî müridlerine, gece namazı kılmayı, devamlı abdestli bulunmayı, akşam ve yatsı arasında rabıta ve murakabeyi, tan yerinin ağarması ile güneşin doğuşu arasındaki vakti zikir ve ibâdetle ihya etmeyi, işrak, kuşluk, evvabin namazlarını ve diğer sünnetleri devamlı kılmayı, farz ve vacipleri yerine getirmeyi[78] teşvik etmiş; tarikatına mensup bir kimsenin taşıması gerekli vasıfları ise kardeşi Mahmûd Sahib'e yazdığı bir mektubunda şöyle belirtmiştir:

1- *Gıybetini yapsalar dahi sen kimsenin gıybetini yapma.*

2- *Şeriatın alınmasını helâl kıldığını al ve onu hayır yollarda harca.*

3- Mümin kardeşlerin muhtaç durumda iken gereksiz harcama yapma.

4- *Hiç kimseyi hakir görme, nefsinin üstün olduğunu düşünme, kalbi ve bedeni ibâdetlerde tüm gücünü sarf et.*

5- *Nefsine, "Hiçbir zaman makbul olacak hayır işlemedim", düşüncesini kabul ettir. Çünkü ibâdetin ruhu niyettir.*

6- *Şeytanın akıllarıyla oynadığı kimseler gibi Allah'ın fazlına güvenerek ibâdetleri de terk etme.*

7- *Zikr-i kalbi ile murakabeye devam et. Yolda yürürken dahi ondan ayrılma. Ulu sadatın ruhaniyetine sıkı tutun.*

8- *Hüküm sahibi hiç bir emirin işine girme.*[79]

---

76 Haydarizâde, *a.g.e.*, 17; Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 83.
77 Haydarizâde, *a.g.e.*, 40.
78 Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 230-231.
79 Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 138-140.

Tarikatında celveti halvet, halveti de celvet olarak kabul eden el-Bağdadî, tarikatın esas ve mebnasını şeyhin müridi üzerine sülûkdan önce cezbe ilka etmesi ve şeyhin gönlünde olanı müridin gönlüne akıtması olarak kabul eder.[80]

el-Bağdadî, zorluk ve meşakkatten uzak bir çizgi benimseyerek müridlerinin mubah olan her türlü faaliyette bulunabileceklerini, bunun yanında kalplerinin Allah'ın zikri ile zihinlerinin ise O'nun varlık ve vahdaniyetine işaret eden eşyayı düşünmek ve mütalaa etmekle meşgul olması gerektiğini[81] ifade eder. Müntesip ve halîfeleri daha çok medrese menşeli olan el-Bağdadî, takip etmiş olduğu irşad prensipleri neticesinde tarikat erbabı ile ulema arasında tasavvufa yönelik ihtilaf ve münakaşaları ortadan kaldırmıştır.

B- Tasavvufi Görüşleri

"Halid-i Bağdadî'nin tasavvufi görüşleri" başlığı altında, onun değişik konulara ait fikirlerinin bir değerlendirilmesi yapılacaktır. el-Bağdadî'nin, tasavvuf tarihi içindeki yeri ve tesirlerine rağmen tasavvufa dair eserlerinin azlığı dikkatimizi çeker. Bunun yanında onun *Risale-i Halidiye* adı ile tercüme edilen *Risaletün fi't-Tarik* ve *Mektûbat*'ı belirli tasavvufi konular hakkında başlıklar atmaya ve bu başlıklar altında toplanabilecek düşünceleri üzerinde gerektiği kadar konuşmaya imkân verecek fikri muhtevaya sahiptir. Söz konusu her iki eserde el-Bağdadî'nin rabıta, sohbet, zikir, istikamet, murakabe gibi hususları tarikatında ön plâna çıkardığı görülür.

---

80 Haydarizâde, *a.g e.*,,12-13.
81 *a.g.e.*, 12-13.

1. Tarikat

Tarikat, lügatte; yol, siret, usûl, hal, mezhep ve bir şey üzerindeki çizgi mânâlarına gelmektedir.[82] Kur'ân-ı Kerim'de tarikat, tarz, yol, usûl, mezhep, din, siret mânâlarında kullanılmıştır.[83] Yine bir kavmin ileri gelenlerinin hayatları ve davranışları o kavme örnek teşkil ettiğinden dolayı bu insanlar zamanla kavmin önderleri mânâsına, "kavmin tarikatları" diye anılırlar.[84] Bir tasavvuf ıstılahı olarak tarikat, Allah'a sülûk edenlere mahsus siret mânâsında kullanılmıştır.[85]

Tarikat, insanların manevi kabiliyetlerini geliştirmek için kurulan manevi yol demektir. Bir başka ifade ile Allah'a yaklaşmak ve O'nun hoşnutluğunu kazanmak maksadıyla takip edilmesi gereken yol mânâsına gelir. Tarikatın esası, insan ruhunun terbiye ve irşad ile dış âlemden ilgisinin kesilmesi, bu sayede Hakk'a vusûlün gerçekleşmesine dayanır.

Tarikat, nasların zâhiri mânâsını ifade eden şeriattan, öz ve derûni mânâ anlamına gelen *hakikat*e giden yoldur. Fakat bu yolun bir rehberi olmalıdır. Şeyh ve mürşid denilen bu rehber, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e ulaşan kesiksiz bir silsileye sahip olmalıdır.[86]

Fıkhi ve itikadi konularda meydana gelen fırkalara mezhep denildiği gibi, tasavvufi eğitimde farklı metotlar uygulayan mekteplere de tarikat denilir. Tarikatların sayısının fazla olması insanlardaki meşrep farklılığından kaynaklanır. Tasavvuf tarihinde tarikat kavramının

---

82 İbn Manzur, *Lisanü'l-arab*, "*Tarikat*" md. *Kamus tercümesi*, III/8.
83 Bkz. Taha 20/63, 104; Cin, 72/11, 16.
84 İbn Manzur, gösterilen yer.
85 Curcani, *Ta'ifat*, 141.
86 Yılmaz, Hasan Kâmil, *Aziz Mahmud Hüdayi*, 144.

kullanılması H. III. ve IV. asırda başlar. Fakat bugünkü anlamıyla bir şeyhin etrafında toplanan müridlerin tekke ortamında değişik usûllerle manevi eğitime tabi tutulması anlamını ifade eden tarikat, Ahmed er-Rifai (H. 575/1179) ve Abdülkadir Geylani (H. 561/1165-1166)'nin yaşadığı VI/XII. asırlarda ortaya çıkmış ve daha sonra da müesseseleşmiştir. Kadiriye, Rifaiye, Bektaşiye, Yeseviye, Kübreviye, Mevleviye, Halvetiye, Şazeliye ve Nakşibendîye bu tarikatların en tanınmışlarıdır.[87]

Tarikatların ortaya çıkış ve yayılışında iki esaslı faktörün rol oynadığı görülmektedir. Bunlardan birincisi manevi faktördür ki, o da sahabe devrinden ilk sûfilerin yaşadığı zamana kadar olan devrede manevi hususiyetlerin manevi şahıslarda temerküz ve tezahür etmesidir.

İkincisi içtimai faktördür ki, o da tasavvufun zamanla halk tabakalarına yayılarak her sınıftan insanın tasavvufa meyletmesidir. Bu iki faktör sayesinde tasavvuf halka mâl olarak tarikatlar teessüs etmiştir.[88] Tarikatlar genellikle uyguladıkları irşad usûllerine göre ahyar, ebrar ve şuttar tariki; ayrıca ruhani ve nefsanî tarikatlar diye değişik tasniflere tabi' tutulur.

Mevlânâ Halid, tarikatı, "*Zâhiri ve bâtıni olarak kötü âdet ve huylardan çıkmaktır*",[89] diye tarif eder. Ayrıca el-Bağdadî, tarikatın şeriat temelleri üzerine inşa edilmesi, şeriata dair hiçbir şeyin değiştirilmemesi gerektiğini belirterek, adap ve usule riayet edilmediği takdirde tarikata

---

87 Keşfü'l-mahcub müellifi Hucviri, H. III ve IV. asırda oluşmuş tarikatlardan bahseder ve bunların sayısını on iki olarak bildirir. Bunların başlıcaları Muhasibiye, Kassariye, Tayfûriye, Cüneydiye, Nuriye, Sehliye, Hakimiye, Harraziye, Hafifiye, ve Seyyariye'dir. Geniş bilgi için bkz. Hucviri, *Keşfü'l-mahcûb,* 283 - 394 (trc. S. Uludağ).

88 *a.g.e.*, gösterilen yer, Tahralı, Mustafa, *Tasavvuf Notarı*, 7 vd.

89 Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 272.

girmenin mübarek, akıbetinin de güzel olmayacağını ifade eder. el-Bağdadî'nin tarikat anlayışında üzerinde durduğu belli başlı noktalar şöyledir:

"1- *İnsanların rızası için tarikatın esaslarında herhangi bir değişiklik yapılmamalıdır.*

2- *Tarikat, idarecilerle ünsiyet kurma vasıtası olarak kullanılmamalıdır.*

3- *Tarikatın ölçülerinden ayrılarak hükmüyle amel etmeyen Allah'ın gazabına uğrar.*

4- *Yüksek hâl sahibi kimselerin bu durumları dolayısıyla tarikatın esaslarına riayet etmemeleri bir delil sayılmaz.*

5- *İhlas ve itikadden kaynaklanan bir zan ile tarikatın adap ve kuralları terk edilmemelidir.*

6- *Tarikat, dinin azimetlerini almaktan ibarettir.*"[90]

el-Bağdadî, tarikat konusunda devamla şunları söyler:

"*Tarikat, Allah'ın rızasını ve Peygamber (s.a.v.)'in sevgi ve ahlâkını kazandırır, yükselmeye vesile olur. Tarikatın esasları, fırka-i naciye olan ehl-i sünnetin akaidine yapışmak, azimetleri alıp ruhsatlardan kaçınmak, devamlı Allah'a yönelip kontrol edildiğini düşünmektir. Dünyanın süs ve ziynetinden, hatta Allah'ın masivasından yüz çevirmek hadis-i şerifte 'ihsan' ile tabir olunan Allah'la beraber olmayı alışkanlık haline getirmektir. Tarikat, cemiyet ve cemaat içinde tek başına bulunduğun vakitteki gibi zikir ve fikir ile meşgul olmaktan ibarettir. Bunlarla birlikte dini ilimlerini öğrenip, başkalarına faydalı olmaktır. Müminlerin avam tabakasındaki kisve ve kıyafetine girerek zikrini gizlemek, nefeslerini o kadar muhafaza etmek ki Allah'tan gafil bir nefes dahi alıp vermemek ve en yüce ahlâk sahibi olan Peygamber (s.a.v.)'in ahlâkıyla ahlâklanmaktan müteşekkildir.*"[91]

---

90 Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 68, 77. mektup.

91 *Risale-i rabıta* (*Buğyetü'l-vacid* içinde), 78-79.

Kişinin tarikata intisabında herhangi bir zorlamanın olamayacağını belirten el-Bağdadî, "*Tarikata girmeye talip olan kişi kendine hiçbir şey seçmemeli, virdini izinsiz değiştirmemeli ve söylenenlere itaat etmelidir*", demektedir.[92] el-Bağdadî, tarikata ve tarikat ehline karşı edeple davranmaya çalışılması gerektiğini ve[93] tarikata yapışanın sağlam bir ipe tutunup bu vasıtayla ariflerin katına yükseleceğini belirtir.[94]

Tarikattan yüz çeviren kişinin dininin büyük bir tehlike içinde olduğuna işaret eden el-Bağdadî, ilimlerini insanlar nezdinde şeref kazanmak ve dünya malı elde etmeye vesile olarak görenlerin ve ayrıca hiçbir işi olmadığından dolayı tarikatı kullanmak isteyenlerin tarikata kabul edilmemesi gerektiğini söyler.[95]

Salih olmak ve müridlik vasfıyla kendi ağırlıklarını insanların omzuna yükleyenlerin ayrıca dünyevi herhangi bir mevki ve makam için çalışanların tarikata alınmaması gerektiğini ifade eden el-Bağdadî, halîfelikten dolayı para ve şöhret kazanmak isteyenlerin tarikata alınmaması gerektiğini söyler.[96] Tarikatta, kendisinde dünya sevgisi az bunun yanı sıra fıkıh ve hadis ilmi ile meşgul olanların en muteber kişiler olduğunu belirterek, bu özelliklere sahip olmayanların tarikata kabul edilmesinin, din verip karşılığında dünya almaya sebep olabileceğini ve bu tür davranışlardan kaçınılması gerektiğini ifade eder.[97]

Tarikatta en önemli faydanın, cezbeyi temin ve kalpleri ıslah ile ümmete fayda ulaştırmak olduğunu söyleyen

---

92 Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 63. mektup.
93 Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, gösterilen yer.
94 Gösterilen yer
95 Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 4, 12. mektup.
96 *a.g.e.*, 12. mektup.
97 *a.g.e.*, 12. mektup.

el-Bağdadî, nafile ibâdetlerin güzel olmakla birlikte fena ehli olmayanlar için öldürücü bir zehir gibi olduğunu belirtir. Ayrıca kendilerini ibâdet ehli zanneden kimselerin tarikat ehline düşmanlık ettiklerini fakat zelillik ve boyun eğmeye sebep olan bir hatanın övünmeye ve böbürlenmeye sebep olacak bin taatten daha hayırlı olduğunu[98] ifade eder.

Tarikatın usûl ve kurallarını, tamamen şeriatın azametlerine yapışmaktan ibaret olarak kabul eden el-Bağdadî, seyr ü sülûkta kişiye kâmil ve teveccühü güçlü bir mürşid gerektiğini; ayrıca tarikatta feyzin elde edilebilmesi için şeriatın tüm adabına riayet edilmesini, bunu yaparken kişinin niyetinin sevaba nail olmak ve Allah'ın nezdindeki derecesini yükseltmek olması gerektiğini belirtir.[99]

el-Bağdadî'ye göre, tarikatta şeyh, mürid ile Rabbi arasında bir vasıtadır. Vasıtadan yüz çevirmek ise Allah'tan yüz çevirmek gibidir. Kemal derecesine ulaşmayan bir halîfe, mürşid-i kâmilin kontrolünden çıkamaz. Mürşid sağ olduğu müddetçe, kendisiyle irtibatı kesmemelidir. Ancak bu şekilde *selam* ve *teslim* makamına ulaşabilir. Böyle olmazsa nefs-i emmareden kurtulamayacağı gibi irşad ve idare makamına da ulaşamaz.[100]

Tarikata girdikten sonra, tarikattan yüz çevirenin gerçekte Allah'ın gözünden düşeceğini söyleyen el-Bağdadî, halîfelere de şeriat şiarı tarikatta, yola olduğu müddetçe uyulması gerektiğini; ayrıca ihlâs ve itikadden kaynaklanan bir zan ile tarikat ehlinin âdet ve kurallarını terk etmenin kötülüğünün sadece havas değil avam tabakası tarafından da idrak edilebileceğini belirtir.[101]

---

98 *a.g.e.*, 13. mektup.
99 *a.g.e.*, 32, 37. mektup.
100 *a.g.e.*, 45. mektup.
101 *a.g.e.*, 77. mektup.

2. İlim

Bütün İslâmi ilimlerde olduğu gibi tasavvufta da ilmin gayesi, Allah'a vasıl olan ve olmayan yolları tesbit ederek onun rızasına uygun işler yapmaktır. Tasavvufta kesdedilen ilim, nefis ve hevaya galip gelerek, sahibini hayırlı amellerin yollarına sülûk ettiren, halk kapısını kapayarak, Hak kapısını açan ilimdir.

Mevlânâ Halid, ilmin çeşitlerinden bahsederek şöyle der: "*Değişik ilim dalları vardır. Bu ilim dalları çok derindir. Mutlu kişi, ilimlerin en tatlı kaynağını talep edendir. Önceki ve sonraki âlimlerin icma ettikleri gibi ilimlerin en şereflisi şeriat ilimlerinden fıkıh ve hadistir. Dünya ve ahirette kurtuluşumuz ancak bu ilimlerledir. Bu ilimler kalbimizin ışığı ve kıymetli dayanağımızdır. Tefsir ile fıkıh ancak nebevi hadisin rivayetiyle tamamlanır. Çünkü hadis ilmi onların hepsini özetler, zor meselelerini açıklar. Mutlak olanları kayda bağlar. Bu sebeple manevi değeri ve kıymeti inci gibi olan hadis ilmi ile tefsir ve fıkıhta derinleşme tamamlanır*",[102] demektedir.

el-Bağdadî'ye göre esas ilim, mücahede ehli imamlardan tahsil edilen ve bilinen hakikat ilmidir. Bu ilim Allah'ın âdeti üzere zor olan mücadeleleri yapmak ve tüm ziynetli şeyleri terk ederek veya kalbin içi ve dışıyla marifet ehli olanların gizli hallerine yapışmakla elde edilir. Bu ise tarikatımızda halîfelerimizden birine intisap ile elde edilir.[103]

İlimlerin en büyüğü ve Allah nezdinde en şereflisinin bâtın ilmi olduğu bir hakikattir. İnsan bu ilimle çirkin ve kötü sıfatlardan temizlenir. Kişinin kabiliyetine göre kurtarıcı ve güzel ahlâkla ölmeden evvel ölmesi bu ilim sayesindedir.

---

[102] *a.g.e.*, 157
[103] *a.g.e.*, 10. mektup.

Şeriat ilminin şeriat ağacından peyda olan tarikat dallarının yeşermesi, marifet yapraklarıyla bezenmesi, Tarikat-ı Mahmûdiye'nin mahbûbiyetinin meyvesinin hâsıl olması bâtın ilmiyledir. "*Her ilmin şerefi o ilmin sayesinde bilinenlerin şerefinden kaynaklanır*", sözü gerçekleşmiş bir hakikattir.[104]

el-Bağdadî, tarikatta ilmin, şeriat ilmi olduğunu söyler. Şeriat ilimlerinin ikinci kısmı olan amelin azimet kısmı hakikat yolunda sülûk etmeyi gerektirir. İlmin kısımlarından kalbin sıfatlarının ilmini hakikat ehli daha iyi bilir. Onlar kötü sıfatları iyi sıfatlarla değiştirebilirler. Bu ilim, şeriat ve tarikatta farz-ı ayn olduğu halde ehl-i şeriatın çoğu bu ilmi ihmal eder. Kendileri meşgul olmadıkları gibi tedavi usûllerini de bilmezler.

Şeriat ilminin amel kısmındaki ihtilaf ruhsatlar konusundadır. Hakikat ehli ruhsatları kabul eder. Hak olduğunu bilirler.[105]

Görüldüğü gibi, Halidiye tarikatında, "Kalp sıfatlarının ilmi", akaid gibi farz-ı ayn olan ilimlerden mütalaa edilir. Ayrıca tarikatta şeriat gibi ilim ve amel olmak üzere iki kısma ayrılır.

3. İrade

İstemek, arzu etmek, emretmek, tercih etmek anlamlarına gelen irade kelimesi, tasavvufta hakikatin çağrısına olumlu cevap vermeyi gerektiren kalpteki sevgi, ateş ve kor anlamını ifade etmektedir.[106] İrade, iradesizliktir. Yani salikin kendi iradesini ortadan kaldırarak yerine Hakk'ın iradesini koymasıdır. İrade, tasavvuf ve sülûk yolunda

---

104 *a.g.e.*, 37. mektup.
105 *a.g.e.*, 63. mektup.
106 *Ta'rifat*, 16.

gidenlerin başlangıç halidir. Allah'a gitmeye kast ve niyet edenlere verilen ilk isimdir.

Bu sıfata irade isminin verilmesi, her işin başının irade olmasındandır. Kul bir şeyi irade etmezse onu yapamaz. Allah'a giden yolu tutanlar için ilk iş bu olduğundan buna "irade" adı verilmiştir. Böylece irade, her işin başında bulunan kast ve niyete benzetilmiştir.[107]

İrade her şeyin başıdır. Onu kasıt ve fiil takip eder. İrade her salikin yolunun başlangıcı, her kastın ilk menzilidir. Allah-u Teâla Kur'ân-ı Kerim'de, "*Sabah akşam Rablerinin rızasını isteyerek ona yalvaranları kovma*",[108] buyurarak Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'i ayette zikredilen vasıflara sahip kimselerden uzaklaşmaktan men etmiştir.

Bir başka ayette, "*Nefsini sabah akşam Rablerine, onun rızasını dileyerek dua edenlerle beraber tut (onlarla beraber bulunmaya candan sabret)*", [109] buyurarak Hz. Peygamber'e onlara karşı sabırlı olmayı, onlarla birlikte olmaya katlanmayı emretmiştir.

Kelime türetme kaidelerine göre mürid, iradesi olan kimsedir. Nitekim âlim de ilmi olan kişidir. Zira bunlar türetilen isimlerdir. Fakat sûfilere göre mürid, iradesi *bulunmayan* kimsedir. İradesinden sıyrılıp çıkmayan kimse mürid olamaz. Bu durumun tam zıddı iştirak kaidelerinin bir gereği olarak, irade sahibi bulunmayana mürid denilmez.[110] Sûfiler, irade konusunu kendi meşrebine göre açıklamışlardır. Bu konuda mutasavvıflar özetle şunları söyler:

İrade, âdet üzere olan şeyi terk etmektir. Ekseriya halkın âdeti, gaflet mahallinde ikamet etmek, arzulara

---

107 Kuşeyrî, *a.g.e.*, 433.
108 el-En'am, 52.
109 el-Kehf, 28.
110 Kuşeyrî, *a.g.e.*. gösterilen yer.

tabi olma vaziyetini benimsemek ve aşağı isteklerin davet ettiği şeye dalmaktan ibarettir. Mürid, bütün bu gibi hususlardan soyunup çıkmıştır. Bu gibi şeylerden çıkışı iradesinin sahih olduğunun emmaresi ve delilidir. Bu hale, âdetten çıkış mânâsında irade denilmiştir.[111] Mevlânâ Halid, irade konusunda şu açıklamalarda bulunur: "*(...) İnsanların her işini, istekli ve isteksiz bütün hareketlerini yaratan Allah'tır. Kulların ihtiyari yani istekli hareketlerini, işlerini yaratması için kullarında irade yaratmış, bu iradelerini diledikleri işleri yaratmasına sebep kılmıştır. Bir kul, bir şey yapmak isteyince Allah'ta dilerse o işi yaratır. Kul istemezse Allah'ta dilemezse o şeyi yaratmaz. O şey yalnız kulların dilemesi ile de yaratılmaz. Allah dilerse yaratır. Kulların istekli işlerini yaratması, bir şeye ateş değerse o şeyde yakmayı yaratması ateş değmezse yakmayı yaratmaması gibidir. Bıçak değince kesmeyi yaratmak gibi. Kesen bıçak değil O'dur. Bıçağı kesmek için sebep kılmıştır. Fakat tabiattaki hareketler, kulların ihtiyar etmelerine bağlı değildir. Bunlar yalnız Allah dileyince başka sebeplerle yaratılmaktadır.*"[112]

4. Muhabbet

Sevgiyi ifade eden muhabbetin saflık ve halislik mânâsı taşıdığı ve Arapların dişlerin beyazlık ve parlaklığını anlatmak için "hubebu'l-esnan" tabirini kullandıkları bilinir.[113] Bu mânâya göre sevgi ve dostluğun katıksız ve samimi olanına "muhabbet" denilir.[114] Ayrıca şiddetli

---

[111] Geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, *a.g.e.*, gösterilen yer vd.
[112] *Şerhü Hadis-i Cibril*, vr. 28. a, ayrıca bkz. Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 9. mektup.
[113] İbn Kayyım, *Medaricü's-salikin*, III/6
[114] Kuşeyrî, *a.g.e.*, II/613.

yağmurların yağmasıyla yükselen suların üzerinde bulunan kabarcıklara “el-hubab” denilmektedir. Bu mânâya göre muhabbet, sevgiliye kavuşma ve onun güzelliğini görme heyecan ve susuzluğu içinde bulunan kimsenin kalbinin coşması anlamına gelmektedir.[115]

Muhabbet kelimesinin “el-hubb”, “el-hıbb”, “el-habib”, “el-mahbûb”, “el-mehabb” gibi sevginin çeşitli hallerini ifade eden müştakları da bulunmaktadır.[116]

Muhabbet konusunda İslâm âlimleri değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Ebû Talib Mekki (H. 386/996)’ye göre sevgi, ariflerin makamlarının en üstünü, ihlâs sahibi kimselere Allah’ın tercihi ve faziletin son mertebesidir.[117]

İbn Kayyım el-Cevzi (H. 751/1350)’ye göre muhabbet; kalbin azığı, ruhun gıdası, gözün nurudur. Sevgi hayatından mahrum olan kimseler ölüler sınıfından sayılır. Sevgi nurunu kaybedenler karanlık denizinde yok olmaya mahkûmdur. Sevgi iman ve amellerin, bazı makam ve hallerin özüdür. Sevgide iradenin rolü vardır. Kur’ân-ı Kerim’de, “*Ey İnsanlar! Eğer imana karşı küfrü seviyorlarsa, babalarınızı ve kardeşlerinizi dostlar edinmeyin!*”[118] buyrulması bir tercihi ifade etmektedir.[119] İbn Kayyım ayrıca, sevgi ile ilgili otuz farklı tarif zikretmektedir.[120]

Muhabbet kavramı müridin şeyhine olan sevgi ve gönül bağını anlatmak için kullanılan bir tabirdir. el-Bağdadî, “*Feyzin artmasının başlıca sebebi mürşide*

---

[115] İbn Manzur, *Lisanü’l-arab*, “*Ha-Be-Be*” maddesi.
[116] İbn Manzur, *a.g.e.*, gösterilen yer
[117] Ebû Talib Mekki, *Kûtü’l-kulûb*, II/99.
[118] et-Tevbe, 9/23
[119] İbn Kayyım, *a.g.e.*, III/4.
[120] Bkz. İbn Kayyım, *a.g.e.*, III/8-11.

muhabbettir", demektedir.[121] Çünkü sevgi duygusunun sebebi beğenmektir.

Bu beğenme nefsi faziletlerle ilgili olursa, sevilene saygı duyulur. Beğenme, güzel suret ve hareketlerle alâkalı olursa sevginin aşk mertebesi ortaya çıkar. Aşk arttıkça mahiyet ve tesiri tayin edilemez. Aşık ile maşûkun ruhları bir olup, cesetleri farklıdır.[122]

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi el-Bağdadî, muhabbeti esas itibarıyla kalpte, tezahür açısından ise dıştaki karakterleri ile ele almıştır. Feyz esas itibarıyla manevi bir etkileşimdir. Bu etkileşim farklı şekillerde olabilir. Kişinin karşısındakinin sözlerinden, bakışından ve halinden etkilenme bunların başlıcalarıdır.

Bundan dolayı kişinin karşısındakinden etkilenebilmesi için, her şeyden önce onu sevmesi gerekmektedir. el-Bağdadî sevginin mükemmelliğini edep ve ihlâsla birlikte mütalaa eder. Edep ve ihlâstan yoksun sevginin gerçek sevgi olamayacağını belirtir.[123] Muhabbette samimiyet ve saflık arayan el-Bağdadî, devamla şunları söyler: "*Muhabbetin suni ve tekellüfsüz, yani gösteriş veya zorlamakla değil, sıdk ve yakin üzere olması lazımdır. Zira muhabbet, müridin içinden mürşidin kalbine çıkan manevi nehir ve deruni bir akıştır. İşte bu manevi muhabbet ve akışla mürşidin bâtınından devamlı feyz alabilmek imkânı hâsıl olur. Bu manevi nehrin genişliği ve feyzin çokluğu müridde olan muhabbetin azlığı veya çokluğuna göredir. Bazen muhabbetin artması sebebiyle müridin kalbi mürşid tarafına teveccüh eder ve belki muhabbetin galebesiyle mürid, şeyhinde fani olup şeyhinin ahvali bir*

---

[121] Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 9. mektup.
[122] Küçük, Raşit, *Sevgi Medeniyeti*, 45.
[123] *Risale-i Halidiyye*, 1.

anda müridin kalbine akseder. Muhabbet, edep ve ihlâsı da gerektirir. Muhib olan kimsenin, sevdiğinde ayıp ve noksan görmesine ihtimal yoktur. Ayıp ve noksan ararsa ihlâs ve yakini mahvolur.”[124]

Muhabbetin tezahür ve belirtilerini gösteren hususlar şöyledir:

1- *Sevilene devamlı bakmak ve gözünü ondan ayırmamak. Göz kalbin kapısıdır. Bir nevi kalpte gizlenenleri söyler ve onun sırlarını ortaya çıkarır. Göz dilden daha etkilidir. Çünkü onun delalet ettiği gerçek, sahibinin ihtiyarî davranışlarını yansıtmaz.*

2- *Sevilenin her sözünü kabullenmek. Seven sevdiğinin, kendisi ile alâkalı olmayan ve kendisini ilgilendirmeyen sözlerine bile iltifat eder. Sevdiği konuştuğu zaman susar. Onun konuştuğu her şeyi, hiç söylenmemiş sözler gibi orijinal karşılar ve harikulade şeyler kabul eder.*

3- *Sevdiğini çok anmak; onu hatırlama ve ondan bahsetmeye düşkün olmak. Seven, sevdiğini hem kalbi, hem de lisanı ile çok anar. Allah, müminlerin kendisini her an anmalarını istemektedir.*[125] *Bu sürekli hatırlayış ve anış, Allah sevgisinin alametlerindendir.*

4- *Sevdiğinin dostlarını, komşularını, hizmetçilerini ve onun sevdiği her şeyi sevmek. Bu, sevgilinin zanaat ve sanatını, kaplarını, yemeğini ve elbisesini bile kapsamına alır.*

5- *Sevenle sevilen arasında meydana gelen ittifak. Sevgi, ruhların karşılıklı anlaşıp kaynaşmasından kaynaklanınca gerçek sevgi olur.*[126]

Edep kelimesinin anlamları hakkında farklı görüşler mevcuttur. “Ziyafete davet etmek” anlamındaki *edb* veya

---

[124] *Risale-i Halidiyye*, 1-2.
[125] el-Enfal, 8/45.
[126] Küçük, Raşit, *a.g.e.*, 47-54.

"zarif ve edepli olmak" anlamındaki edep mastarından isim olan kelimenin sözlüklerdeki başlıca anlamları, "davet, iyi tutum, incelik ve kibarlık, hayranlık ve takdir" şeklinde zikredilir.[127]

Tasavvufta ise bir insanda var olan ve onu kötü hâl ve davranışlardan vazgeçiren meleke; ayrıca esas, kural, ayin, hüküm, şart, ahlâk, saygı, terbiye anlamlarına gelmektedir.

Edep terimi üzerinde tasavvufun doğuş döneminden itibaren önemle durulmuş; tanımları, yorumları ve tasnifleri yapılmıştır. İlk sûfilerden İbn Ata edebi, "hep güzel şeylerle birlikte olma", Abdullah İbn Mübarek, "kendini tanıma" şeklinde tarif etmişlerdir.[128]

Sûfiler edebin tanımından çok gayesi, faydası ve çeşitleri üzerinde durmuşlardır. Ayrıca tasavvufun genel esaslarına uygun olarak edebi zâhiri ve bâtıni olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Zâhiri edep beden ve şeriatla; bâtıni edep ise kalp ve Hakk ile ilgilidir. Her ikisine de önem verilmekle beraber esas olan bâtıni edeptir.[129]

Edep, kulda ancak güzel ahlâkın tekâmülü ile tamamlanıp kemale erer. Güzel ahlâkın tamamı yaratılışın güzelliğinden ileri gelmektedir. Dış yaratılış insanın sureti,

---

[127] İbn Manzur, *Lisanü'l-arab*, "*edb*" md.; Firûzabadi, *el-Kamûsü'l-muhit*, "*edb*" md.

[128] Kuşeyrî, *a.g.e.*, 559, 562.

[129] Edeb hakkında tasavvuf klasiklerinden geniş bilgi için bkz. Haris el-Muhasibi, *Adabü's-sufiyye*, A. mlf., *Adabü'l-fakr ve şera'ituh*, Sül. Küt. Fatih, no. 2650, s. 37-92; Serrac, *el-Lüma'*, s. 141, 194-195; Sülemi, *Tabakat*, s. 52, 53, 69, 122, 189, 207, 225; Kuşeyrî, *er-Risale*, II/558-572, 731-752; Hucviri, *Keşfü'l-mahcûb*, 432; Herevi, *Menazilü's-sairin*, 26; Gazali, *İhya*, II, 2, 251; Sühreverdi, *Avarif*, 275, 281-443; İbnü'l-Arabi, *el-Fütuhatü'l-mekkiyye*, I/178, 604, II/375, 633, 638, IV/60; el-Hânî, Muhammed, *el-Behçetü's-seniyye*, Uludağ, Süleyman, "*Edep*", *DİA*, X/414-415.

ahlâk da onun iç âleminin ifadesidir. Peygamber Efendimiz (s.a.v.), "*Rabbim beni edeplendirdi ve edebimi de ne güzel yaptı*", buyurmuştur. Edep konusunda mutasavvıflardan bazıları şunları söyler:

Ebu'l-Hüseyin en-Nuri, "*Allah için kulunda, kendisiyle dinin edeplerinin ortadan kalkacağı herhangi bir makam, hâl ve marifet yoktur. Dinin edepleri zâhirin süsüdür. Allah azaların güzel edeplerle süslenmekten gevşeyip vazgeçmesini mubah kılmaz*"; Cüneyd Bağdadî, "*Kim nefsine onun arzularında yardım ederse, onun ölümünde ortak olmuş olur. Çünkü kulluk edebe sarılmaktır. Azgınlık ise edebin kötüleşmesidir*"; Abdullah b. Mübarek, "*Edepleri hafife alıp lakayt davranan kimse, sünnetlerden; sünnetleri hafife alan kimse, farzlardan mahrum kalmakla cezalanır. Farzları hafife alıp gevşek davranan kimse de marifetten mahrum kalmakla cezalanır*"; Ebû Ali Dekkak, "*Edebi terk etmek ilâhi huzurdan kovulmayı icap ettiren bir sebeptir*", buyurmuşlardır.

İmam-ı Rabbani, "*Bilesin, adaptan velev ki bir edebi muhafaza, mekruhlardan velev ki tenzihi olsun bir mekruhu terk etmek, zikirden, tefekkürden, murakabe ve teveccühten çok daha efdaldir*",[130] diyerek edebin önemini dile getirmişlerdir. Mevlânâ Halid ise edep hakkında şunları söyler: "*(...) Edebin sınırı yoktur. Her mekân ve makamın kendine göre bir edebi vardır. Ancak bu uyanıklık ve Hakk'ın ilhamı ile olur. Müridin içinde bulunduğu makama uygun olmayan edep pişmanlık ve kınamaya sebep olur. Edep, makama uygun olmalıdır. Edep, meşrebine göre değişip, farklılıklar arz edebilir. Zira tarikat şeyhleri, sahabe-i kiramın yolu üzere sülûk ederler. Çünkü onların bazısı Hz.*

---

130 Bkz. Sühreverdi, Şihabüddin, *Avarifü'l-maarif*, 275-279; el-Hânî, Muhammed, *a.g.e.*, 15.

Ebû Bekir (r.a.) gibi malının tamamını; bazısı da Hz. Osman (r.a.) gibi yarısını infak etmiştir. Meşayıh-ı kiramın meşrepleri de böyledir. Genellikle aynı konuda bile olsa bir şeyhin edebi diğerine uymaz. Esasen böyle olması da gerekir",[131] diyerek her tarikatın kendine has edep prensiplerinin olacağını ifade etmektedir.

5. Kerâmet

Kerâmet; kelime olarak kerem, ihsan, lütuf gibi mânâları ifade eder. Bir tasavvuf terimi olarak ise sûfilerin hayatlarında görülen harikulade hâl ve davranışlardır. Su üstünde yürümek, kısa bir sürede bir yerden diğer bir yere gitmek gibi.[132]

Evliyadan kerâmetin zuhur etmesi caizdir. Caiz oluşunun delili de şudur: Kerâmetin meydana gelmesi aklen tasavvur edilen bir iştir. Kerâmetin zuhuru akli ve nakli esaslardan hiç birinin iptalini gerektirmez. Allahu Teala'yı kerâmeti icat ve halk kudretine sahip olmakla vasfetmek vaciptir. Kerâmetin Allah'ın kudreti dâhilinde bulunduğunu bilmek vacip olunca, vücuda gelmesinin imkânına engel olan hiçbir şeyin bulunmadığı anlaşılmış olur.

Kerâmetin zuhur etmesi, kerâmet sahibi şahsın manevi hallerinde doğruluk üzere bulunduğunun alametidir. Hallerinde sadık olmayan bir kimseden kerâmet nevinden olan bir şeyin zuhur etmesi caiz değildir. Hallerinde sadık olan ile yalancı olanın arasını istidlal yolu ile ayırt edebilmek için Allah'ın kerâmeti tarif etmiş olması tasavvur edilen bir husustur. Kerâmetin harikulade bir fiil olması,

---

131 *Risale-i Halidiyye*, 46.

132 Kerâmetle ilgili tasavvuf klasiklerinde geniş bilgi için bkz. *Lum'a*, 315, 318, 332; *Keşfü'l-mahcûb*, 276, 303; *Kuşeyrî*, 664.

velayetle muttasıf olan bir kimseden teklif zamanında (dünyada) zuhur etmesi ve onun halini tasdik edici mahiyette bulunması şarttır.[133]

Kerâmetin Peygamber Efendimiz (s.a.v.) çağında vukua gelişinin caiz olması ile diğer çağlarda vukuunun mümkün olması birdir. Peygamber Efendimiz (s.a.v) çağında kerâmetin vukua gelmesi, peygamberi tasdik etmek mânâsına geldiği gibi ondan sonraki asırlarda da O'nu tasdik etmek mânâsına gelir. Kerâmeti ispat eden çeşitli deliller mevcuttur.

1- *Kerâmetin ilk delili Süleyman (a.s.)'in adamı Asef hakkında Kur'ân'da nass olarak* "*Göz açıp kapama kadar bir zaman içinde sana tahtı ben getireceğim*",[134] *buyrulmuş olmasıdır. Hâlbuki Asef peygamber değildi.*

2- *Yine Hz. Zekeriya'nın,* "*Bu yemişler sana nereden geliyor?*" *şeklindeki sorusuna Hz. Meryem'in,* "*Allah'ın nezdinden*",[135] *diye cevap vermesi kerâmetin Kur'ân'daki delillerindendir.*

3- Bir gece Resûlullah (s.a.v)'in yanında bulunan, sonra evlerine gitmek üzere huzurdan ayrılan iki sahabenin yolunu, ellerindeki asaları aydınlatmıştı.[136]

4- *Yine Resûlullah (s.a.v.)'den sonra Hz. Ömer, komutanı Sariye b. Hısn'a,* "*Dağa, ya Sariye b. Hısn!*" *diye nida etmişti.*[137] *Bu hadise meydana geldiği zaman Hz. Ömer Medine Câmii'nin minberinde, Sariye ise bir aylık mesafede düşmanla yüz yüze gelmiş bir halde idiler.*[138] *Bu ve benzeri rivayetler kerâmetin sünnetten delilidir.*

---

[133] Kuşeyrî, gösterilenyer
[134] Neml, 40.
[135] Ali İmran, 28.
[136] Buhari, *Fezail.*
[137] Aclûni, II/380
[138] Bkz. Taarruf, 44; Kuşeyrî, 666.

İbn Fürek mucize ile kerâmet arasındaki farka işaret ederek şöyle der; "*Peygamberler mucizeyi açıklamakla memurdurlar. Kerâmeti saklı ve gizli tutmak ise veliler üzerine vaciptir. Resûlullah (s.a.v.) mucize sahibi olduğunu iddia ediyor ve bunu katiyetle ifade ediyordu. Veli ise kerâmet iddiasında bulunma; kendisinden zuhur eden hallerin kerâmet olduğunu kesinlikle söylemez. Zira bu hallerin mekr (oyun, istidrac) olması mümkündür.*"[139]

Kerâmet, hadis bir fiildir. Bu fiil âdeti nakz eder (Tabiat kanunlarını işlemez hale getirir.) ve teklif zamanında (dünyada) husule gelir. Kerâmet kendisinden zuhur eden bir kula hususiyet ve fazilet bahşeder. Bazen ise kulun dua ve iradesiyle meydana gelir. Veli, halkı kendisine davet etmekle memur değildir. Fakat ehil olan kimse bu neviden bir şey izhar etse caiz olur. Yani, velinin halkı Hakk'a davet etmesi vacip; kendine davet etmesi ise vacip değildir. Sadece caizdir. Halbuki Peygamber halkı hem kendine hem de Hakk'a davet eder. Nebi nübüvvetini kabul ettirmekle mükellef olduğu halde veli, veliliğini kabul ettirmekle mükellef değildir.[140]

Kerâmet iki çeşittir:

1- Sûri ve kevni kerâmet: Hissi ve maddi bir kerâmettir. Tay-i mekan, su üzerinde yürümek, ihtiyaç zamanında yenecek ve içecek bulmak, vahşi aslana yaklaşma gibi gözle görünen kerâmetler bu türe örnektir. Sûfiler bu çeşit kerâmete fazla önem vermezler.

2- Manevi ve hakiki kerâmet: Bunlar ilim, irfan, marifet ve ahlâkla ilgili hususlarda gösterilen kerâmetlerdir.

el-Bağdadî'nin müridi Haydarizâde, kerâmeti farklı

---

139 Kuşeyrî, gösterilen yer.

140 *a.g.e.*, gösterilen yer vd.

bir tasnife tabi tutarak, "kerâmet-i irfaniye" ve "kerâmet-i kevniye" olmak üzere ikiye ayırır:

1- Kerâmet-i irfaniye: Saliklerin nihai arzularından olan halvet ve celvette sevinçli ve üzüntülü bütün sürûr hallerinde devamlı olarak huzur ve şühûd ile marifetullahtan ibarettir. İrfani kerâmet bütün sofilerce mutlak olarak makbuldür.

2- Kerâmet-i kevniyye: Harikulade olayları ortaya koymaktan ibaret olan kerâmete denir. Bu kerâmet irfani kerâmeti muhafaza eden kâmil zatlarca izhar edildiği zaman makbuldür. Çünkü velilerin, harikulade olayları izhar etmeleri kendini üstün görmeye ve riyaya vesile olur.[141] Haydarizâde, "Kerâmet-i irfaniye" adı ile farklı bir tabir kullanmıştır.

Kerâmet ve keşfe asla itibar ve iltifat etmediği tavsiyelerinden anlaşılan Mevlânâ Halid'in bu konuda önemle üzerinde durduğu hususlar şöyledir:

"1- *Allah müridlerin zikirlerinde bir canlılık bulsunlar diye kerâmetin izharını irade buyurur.*

2- *Bir kimseden kerâmetin zuhur etmesi irşadın şartı değildir.*

3- *Şeyhte kerâmet aramak ona inanmamak ve teslim olmamak demektir.*

4- *Mürşid-i kâmiller kerâmeti bir imtihan ve fitne olarak kabul etmişlerdir.*

5- *Kerâmet, velayet ve efdaliyetin şartı değildir. Gerekli olan kuvve-i irfaniyye ve yakiniyyedir. Bir istikamet bin kerâmetten daha hayırlıdır.*"[142] el-Bağdadî kerâmet konusunda ayrıca şu hususlar üzerinde durur:

---

[141] Haydarizâde, *a.g.e.*, 16.

[142] *Risale-i Halidiyye*, 7 (*Risale-i Kudsiyye* içinde); Haydarizâde, *a.g.e.*, 16-17; Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 83, 267.

"*Gaye ve niyeti sadece keşf ve kerâmete sahip olmak olan mürid bu yolda ilerleyemez. Yolda kalır ve matlûbuna vuslat bulamaz. Buna ancak mübtediler rağbet ederler. Velilerin birbirine üstünlüğü Allah'ın rahmet kapısına yaklaşma derecesine göredir. Bundan dolayı selef-i salihin olan sahabe ve tabiinden kerâmet az görülmüştür.*"[143]

H. 1242/1826 yılında taûn hastalığına yakalandığında, "*İnsanların, 'Mevlânâ Halid kerâmet izhar ediyor,' demesinden korkmasaydım gidip bütün arkadaş ve dostlarımla vedalaşırdım*", [144] diye söylemesi, onun kerâmete iltifatının olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

6. Hakikat

Hakikat, sözlükte gerçek, sabit ve doğru olmak, gerekmek, bir şeyi gerçekleştirmek; var olduğu kesin ve açık olarak bir şeyin gerçek mahiyeti anlamına gelir.[145] Tasavvufta ise Hakk'ın salikten vasıflarını alarak yerine kendi vasıflarını koymasını ifade etmektedir.[146]

Tasavvufta hakikat terimi, "zâhirin ardındaki örtülü ve gizli mânâ, dini hayatın en yüksek seviyede yaşanarak ilâhi sırlara aşina olunması" gibi anlamlar ifade eder. İlk sûfiler hakikat tabirini, "ilahi gerçek ve sırlara aşina olmak, Hakk'ın tecellilerini temaşa etmek" anlamında kullanmışlardır. Ma'ruf-i Kerhi, "*Tasavvuf hakikatleri almak,*

---

[143] Gösterilen yerler

[144] Hasan, Ş., *a.g.e.*, 70.

[145] *et-Ta'rifat*, "*el-hakika*" md.

[146] Hakikat hakkında tasavvuf klasiklerinden geniş bilgi için bkz. *el-Lum'a*, 286-287; Kuşeyrî, *er-Risale* (Uludağ), 128, 177; *Keşfü'l-mahcûb* (Uludağ) 494; *Menazilü's-sairin*, 192-221; *Tezkiretü'l-evliya*, 127, 171; *el-Fütûhatü'l-mekkiyye*, II/433, 562, 740-742; *Fusûsü'l-Hikem*, II/740-742; *Mesnevi*, 820; Aziz Nesefi, *Kitabü'l-insani'l-kâmil*, 365, 424; *Medaricü's-salikin*, III/155.

halkın elinde olan şeylere göz dikmemektir",[147] şeklindeki tarifiyle dinin şeklinden çok özüne önem vermek gerektiğini anlatmaya çalışmıştır. Serrac hakikati, "*Kalbin sürekli iman ettiği varlığın huzurunda bulunmasıdır*" diye tarif ettikten sonra Cüneyd Bağdadî de "*Hakikati hatırlıyor, sonra şunu şunu terk ediyorum*" der.[148]

Bazı sûfiler hakikati sınıflandırmışlar ve farklı tasniflere tabi tutmuşlardır. Ebû Cafer es-Saydelani hakikati;

1- *İlme (şeriata) tabi' olan hakikat,*

2- *İlmin kendisine uyduğu hakikat,*

3- *Şatah şeklinde ortaya çıkan ve ilimden taşan hakikat olmak üzere üçlü bir tasnif yapar.*

İlim lisanı, hakikat lisanı ve hak lisanı diye farklı bir yorum ortaya koyan Şibli ise ilim dilinin dolaylı bilgi verdiğini, hakikat dilinin Allah'ın saliki vasıtasız olarak ilâhi sırlara ulaştırma anlamı taşıdığını, hak dili için ise herhangi bir yolun bulunmadığından bahseder.[149]

Kuşeyrî ise "*Hakikatin doğrulamadığı hiç bir şeriat makbul olmadığı gibi şeriata bağlı olmayan hiç bir hakikatte muteber değildir*", demektedir.[150]

Herevi'ye göre hakikatin bilinmesi ilm-i hakikat, görülmesi ayn-ı hakikat, yaşanması ise hakk-ı hakikattir. Hakk-ı hakikatte fani olmaktır.[151]

İbnü'l-Arabi hakikati, "*Hakk'ın kulun sıfatlarını alıp ona kendi sıfatlarını vermesi (yani fena hali)*" olarak tarif etmiştir.[152]

---

[147] Kuşeyrî, *a.g.e.*, 128.
[148] Serrac, *a.g.e.*, 286, 413.
[149] *a.g.e.*, 286-287.
[150] Kuşeyrî, *a.g.e.*, 177.
[151] Herevi, *Tabakat*, 198.
[152] İbn Arabi, *el-Fütûhatü'l-mekkiyye*, II/740-742.

Şeriat ve hakikat ilişkisinden bahseden sûfiler ilerleyen dönemlerde bu ilişkiye "tarikat" kavramını da ilave etmişlerdir. Daha sonra ise bu üç kavrama "marifet"i eklemişlerdir.

Tasavvufta "Hakikatü'l-hakaik" dendiği zaman hakikatlerin tamamını kendisinde cem eden Allah'ın zat-ı ehadiyeti kastedilir. Buna "hazret-i cem" ve "hazret-i vücud" da denilmektedir. İbnü'l-Arabi, bu duruma "heyûla, ilk madde, külli hakikat" gibi isimlerin de verildiğini belirtir.[153]

Hakikat; "*Zat-ı kadim olan Allah'ın huzuruna kavuşmak ve hakiki iman ile vasıflanmaktır*",[154] diyen Mevlânâ Halid, hakikati tarikat gibi şeriatın hizmetçisi ve şeriatın diğer parçaların kendisiyle tamamlandığı en yüce kısım olarak kabul eder. Hiç şüphe yok ki şeriatın objektif olan bilgileri kişinin iç dünyasında tecrübe olarak yaşanır. Fakat bu tecrübe olgusu kendi şartları içinde çatışmadığı müddetçe zıtlık değil bir aynılık meydana gelir. Şayet bu tecrübelerde herhangi bir zıtlık meydana gelirse geçerli olan şeriattır. Onun için el-Bağdadî hakikati "*şeriatın diğer parçalarının kendisiyle tamamlandığı kısım*" olarak telakki eder.

İmam-ı Rabbani bu konuda şöyle der: "*Şeriat üç parçadan oluşur: İlim, amel, ihlâs. Bu üç parçadan biri gerçekleştirilmezse şeriat gerçekleştirilmiş olmaz. O halde şeriat dünya ve ahiret mutluluklarının tümünü elde ettirici bir özelliğe sahiptir. Tasavvuf büyüklerinin sözünü ettikleri tarikat ve hakikat, şeriatın hizmetçileri olup onun üçüncü bir parçası olan ihlâsı gerçekleştirmeyi gaye edinmiştir. Tarikat ve hakikatten maksat, şeriatın kemale ulaştırılmasından başka bir şey değildir. Sûfilerin sülûk esnasında elde*

---

153 *a.g.e.*, II/433.
154 Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 204.

ettikleri haller, vecdler, marifetler v.s. bizatihi maksatlar olmayıp, tarikat yolcularının terbiye ve ilerlemelerine yarayan vasıtalardır. Bunların tümünü aşıp esas hedef olan Allah'ın rızasına varmak esastır. Zaten tasavvufun öngördüğü gaye de bundan başka bir şey değildir."[155]

7. Kesb

Kesb; toplamak, rızık aramak, istemek anlamlarını ifade etmekle birlikte fayda sağlamaya ve zararı def etmeye müteveccih fiildir. Allah'ın "fiili kesb" olarak nitelenemez. Çünkü O, zararı def etmek ve menfaat sağlamaktan uzaktır.[156] Kur'ân-ı Kerim'de kesb üç farklı anlamda kullanılmıştır.

1- "*Allah sizi yeminlerinizdeki yanılmadan dolayı sorumlu tutmaz. Fakat sizi, kalplerinizin irtikâp ettiği yeminlerle sorumlu tutar.*"[157] Bu ayette *akit*, kesb mânâsınadır.

2- "*Ey iman edenler, kazandıklarınızın ve sizin için yerden çıkardıklarımızın helâl ve iyisinden Allah yolunda harcayın.*"[158] Bu ayette kesb, *kazanç* mânâsınadır.

3- "*Allah bir kimseye ancak gücü yettiği kadar teklif eder. Herkesin kazandığı hayrın sevapı kendine, yaptığı fenalığın zararı da yine onadır.*"[159] Burada kesb, *amel* anlamında kullanılmıştır.

Sûfiler, kesb ve sebeplere sarılma konusunda değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan bazılarını şöylece sıralayabiliriz.

---

155 İmam-ı Rabbani, *Mektûbat*, I/36.

156 İbn Manzur, *a.g.e.*, 216-217; Curcani, *a.g.e.*, 184; Asım Efendi, Kamus, I/250.

157 Bakara, 2/225.

158 Bakara, 2/267.

159 Bakara, 2/286.

Sehl b. Abdullah, "*Elle kazanmaya (iktibas) karşı çıkan, sünnete karşı çıkmış olur. Tevekküle karşı çıkan da imana karşı çıkmış olur*", der.

Basra da bir mecliste, "el ile kazanmanın fazileti" konusunda İbn Sâlim'e, "*Ey şeyh, biz kesble mi kulluk edelim, yoksa tevekkülle mi?*" sorulduğunda cevaben, "*Tevekkül Allah Resûlü'nün hali; kesb onun sünnetidir. O, zaafını bildiklerine kesbi sünnet kılmıştır ki, kendisinin hali olan tevekkülden düştüklerinde, bari sünnet olan maişet talebi için çalışmadan (kesbden) de düşmesinler. Eğer kesb olmasaydı, böyle zaafı olanlar helake duçar olurlardı*", der.[160] Mevlânâ Halid kesb konusunda şunları söyler:

"*Kulların istekli hareketleri iki şeyden meydana gelir. Birincisi, kulun irade ve kudreti iledir. Bunun için kulun hareketlerine "kesb" denir. Kesb, insanın sıfatıdır. İkincisi, Allah'ın emirler, yasaklar, sevaplar ve azaplar yapması insanda kesb bulunduğu içindir. Saffat Sûresi'nin 96. ayetinde, 'Allah sizi yarattı ve işlerinizi yarattı,' buyrulur. Bu ayet hem insanlarda kesb, yani hareketlerinde irade-i cüziye bulunduğunu göstermekte ve cebir olmadığını açıkça ifade etmektedir. Bunun için 'insanın işi' denilmektedir. Mesela 'Ali vurdu, kırdı' denir. Hem de her şeyin kaza ve kaderle yaratıldığını belli etmektedir.*

Kulun işinin yapılmasında, yaratılmasında önce kulun bu işi irade etmesi lazımdır. Bu isteğe kesb denir. Kesb, işlerin yaratılmasında sebeptir ve ona tesir eder. Bu kesbin, ihtiyari olan işin yaratılmasına tesiri olmaz denilebilir. Çünkü yaratılan iş ile kulun istediği iş başka değildir. Demek ki kul, her istediğini yapamaz, kulun istemedikleri de olabilir. Kulun her istediğini yapması ve her istemediğinin olmaması kulluk değildir; ulûhiyete

---

[160] Serrac, *a.g.i.*, 200-201 (trc. H. Kâmil Yılmaz).

kalkışmaktır. Allah lütfederek, ihsan ederek, acıyarak kullarına muhtaç oldukları; ayrıca emir ve yasaklara uyacak kadar kuvvet ve kudret vermiştir. Mesela, insan namaz kılabilir, oruç tutabilir yani işlerini isterse yapar istemezse yapmaz. Allah'ın büyüklüğü buradan anlaşılır. Bazı insanlar kulların kudret ve ihtiyaçlarında şüphe ederler. İnsanı, kendi istekli işlerinde aciz ve mecbur sanırlar. Bazı işlerde kulların ihtiyarı olmadığını zannederek ehl-i sünnete dil uzatırlar. Bu bozuk sözleri kendilerinde irade ve ihtiyar bulunduğunu gösterir.

Allah kulların taatlerini, günahlarını irade eder ve yaratır. Fakat taatten razıdır, günahtan değil. Her şey O'nun irade ve halk etmesi ile var olmaktadır. Allah Enam Sûresi 102. ayette, 'Ondan başka ilah yoktur. Her şeyin Halik'i ancak O'dur,' buyurmaktadır.[161]

8. Şefaat

Şefaat lügatte; aracılık, yardım etmek mânâsına gelir. Tasavvufta, yüce bir makam sahibinin dileğini kabul etmesini veya suçunu affetmesini sağlamak için bir kimsenin o yüce makam sahibine daha yakın olduğuna inandığı bir şahsı aracı (vasıta, vesile) yapmasına denir.[162]

Muhtacın ihtiyacını karşılanması, mücrimin cürmünün affedilmesi için şefaat istemeye iştişfa, şefaatçi olana da şefi ve şafi denilir.

Kur'ân-ı Kerim'de geçen, "*Kim güzel bir şefaatle (hayır ve iyiliklere aracı, vasıta olmakla) şefaat ederse, bundan kendisine bir sevap vardır. Kim de kötü bir şefaatle (kötülüğe delil olmak ve yardım etmekle veya kötülük çığırını*

161 *Şerh ü hadis-i cibril*, vr. 29.a, b., 30.a.
162 Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 448-449.

açmakla) şefaatte bulunursa, ondan kendisine bir günah payı vardır. Allah her şeye kadirdir."[163] ayetinde şefaat; aracı olmak, yardım etmek ve öncülük etmek anlamlarına gelir. Şefaatin farz olduğunu ifade eden ayetler şunlardır:

1- "*Rabbin sana razı olana kadar verecektir.*"[164]

2- "*Umulur ki Allah makam-ı mahmûdu nasip eder.*"[165]

3- "*Allahın razı olduğu kimseler müstesna; kimse (kimseye) şefaat edemez.*"[166]

Bu ayetlerden başka hadislerde nebilerin, âlimlerin, şehitlerin ve sıddıkların kıyamette şefaat edeceklerine dair pek çok rivayet mevcuttur. Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

"*Şefaatim, ümmetimden büyük günah sahipleri içindir.*"[167]

"*Her peygamberin kabul edilmiş bir duası vardır. Ben de bu duamı ahirette ümmetime şefaatçi olmak için sakladım.*" [168]

Gözleri kapanan bir adam Peygamberimiz (s.a.v)'e gelerek, "*Ya Resûlallah! Gözlerim kapandı. Benim için dua buyur*", deyince, Peygamberimiz (s.a.v), "*Abdest al, iki rekât namaz kıl, sonra da şöyle de: 'Allah'ım! Peygamberin Muhammed ile sana tevessül ediyorum. Ey Muhammed! Gözümün açılması için senin şefaatçi olmanı istiyorum. Allah'ım! O'nun hakkımdaki şefaatini kabul buyur*", demiş ve ardından Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle ilave etmişti: "*Bir ihtiyacın olduğu zaman hep aynısını yap!*" [169]

---

[163] en-Nisa, 4/85.
[164] ed-Duha, 93/5.
[165] el-İsra, 17/79.
[166] el-Enbiya, 21/28.
[167] Acluni, *Keşfü'l-hafa*, II/10.
[168] Buhari, ?
[169] Tirmizi, *Daevat*, 49; İbn Mace, *İkame*, 5; İbn Hanbel, IV/138.

Görüldüğü gibi ahirette şefaatin olacağı *Kitap* ve sünnetle sabittir. Peygamber, veli, şehit ve bildikleri ile amel eden imanlı âlimler ve kâmil müminler gibi Allah'ın müsade ettiği, rızasına mazhar olmuş, nezdinde bir değer ve yakınlığa erişmiş kimselere şefaat etme izni verilebilecektir.[170]

Şefaat konusunda dikkati çeken bir kaç nokta mevcuttur.

1- *İnsan işlediği iyi amelleri kendine şefaatçi kılabilir ve "Allah'ım sırf senin rızan için işlediğim şu amelimden dolayı dileğimi kabul et" veya "Beni affet" diyebilir. Bu amelin, onu yapana şefaatçi olmasıdır.*

2- *Hz. Peygamber hayatta iken müminler için Allah katında şefaatçi olmuştur.*

3- *Hz. Peygamber kıyamet günü de müminler için şefaatçi olacaktır.*

4- *Bir müminin diğer bir müminin iyiliği için dua etmesi de bir çeşit şefaattir.*[171]

Bu dört türlü şefaati zâhir uleması ve sûfiler kabul eder. Halid-i Bağdadî ise şefaat konusunda şunları söyler:

"*Şefaat haktır. Tövbesiz vefat eden müminlerin küçük ve büyük günahlarının affedilmesi için peygamberler, veliler, salihler, melekler ve Allahın izin verdiği kimseler şefaat edecek ve şefaatleri kabul edilecektir.*" Mevlânâ Halid'e göre mahşerde şefaat beş türlüdür:

1- *Kıyamet günü, mahşer yerinde kalabalıktan, çok uzun beklemekten usanan günahkârlar feryat ederek hesabın bir an önce yapılmasını isteyeceklerdir. Bunun için şefaat olunacaktır.*

---

[170] Bkz. el-Bakara, 2/255; Yûnus, 10/3; Meryem, 19/87; Taha, 20/109; ez-Zuhruf, 43/86.
[171] Uludağ, *a.g.e.*, 449.

2- *Sualin ve hesabın kolay ve çabuk olması için şefaat edilecektir.*

3- *Günahı olan müminlerin Sırattan cehenneme düşmemeleri ve cehennem azabından korunmaları için şefaat olunacaktır.*

4- *Günahı çok olan müminleri cehennemden çıkarmak için şefaat olunacaktır.*

5- *Cennette sayısız nimetler olacak ve sonsuza dek kalınacak ise de sekiz derecesi vardır. Herkesin derecesi ve makamı imanının ve amellerinin miktarınca olacaktır. Cennettekilerin derecesinin yükselmesi için de onlara şefaat olunacaktır.*[172]

9. Himmet

Himmet; bir kemal halini veya diğer bir şeyi elde etmek için bütün ruhani güçleriyle birlikte kalbin Hakk'a yönelmesi, yine ermiş kişilerin maksadı hasıl eden ve dilediklerini yerine getiren manevi gücü anlamını ifade eder.

Akka vilayetinin valisi Abdullah Paşa'nın kendisinden himmet talep etmesi üzerine yazdığı mektubunda, "*(...) Ben himmet ehli değilim. Himmet ehli olduğum kabul edilse bile istenilen şeyin kaza-i muallâk olduğu ortaya çıkmadan himmet kullanılmaz. Bidat ve şüpheli şeylerden dolayı insanın basireti körelir*",[173] diyen Mevlânâ Halid, Kazanlı Şeyh Harun'a yazdığı icazet yazısında "*(...) Size haset ve koğuculuk yoluyla saldıranları Allah'a havale edin. Himmet ile onların şerlerini def etmeye kalkmayın. Zira bu tarikat-ı aliyenin meşayıh-ı izamından öyle erler vardır ki onların*

---

172 *Şerhü hadis-i cibri*, 28. a.
173 Es'ad Sâhib, *Buğyetü'l-Vacid*, 86.

himmetleri karşısında dağlar parçalanır. Eğer onlar isteseler Allah'ın kudretiyle fesadın kökünü kısa bir zamanda keser",[174] diyerek mümkün olduğu kadar bu anlamdaki himmetin kullanılmamasını öngören bir anlayış içinde olduğunu ortaya koymaktadır.

C- Fikirlerine Örnekler

1. Bir Yöneticiye Tavsiyeler

Sünnet-i seniyeye sımsıkı sarılın. Cahiliye âdetlerinden ve çirkin bidatlerden yüz çevirin. Sofilerin şatahatlarına aldanmayın. Avam tabakasından olan karışık kişilerden uzak durun. Vezir, emir veya paşaların yanında bulunmayın. Onlarla sohbeti terk edin. Çünkü onlara ricada bulunmanız sizleri kötüleyecek şeylerin ortaya çıkmasına zemin hazırlar. İki zararlı şeyden birini yapmak zorunda kalırsanız zararı az olanı tercih edin.

Padişahlara, emirlere, komutanlara ve onların yardımcılarına katılmayın. Sohbetlerinde bulunup onlara iltifat etmeyin. Çünkü sizler onları ıslah edecek güce sahip değilsiniz. "*Onlar zalim kişilerdir; biz salihlerdeniz*", diye böbürlenip onların gıybetini yapmayınız. Onların gıybetini yapmak kendini beğenmek ve cahillikten dolayıdır. Az veya çok bizde zalim olmayan hiç kimse yoktur. Ancak emir sahibi kişilere, yardımcılarına tevfik ve ıslah ile dua etmeye devam ediniz.[175]

2. Kimler Tarikata Kabul Edilmelidir?

İdarecilerden ve onların yardımcılarından hiç kimseyi tarikata almayınız. Şehvetlerine dalmış, dünya lezzetleriyle

---

[174] *a.g.e.*, 159.
[175] Es'ad Sâhib, *Mektubat-ı Mevlânâ Halid*, 12. mektup.

lezzetlenen tüccarlardan, ilimlerini insanların yanında şeref kazanmaya ve dünya malını toplamaya vesile kılan ilim talebelerinden, boşta durup işsizliğinden dolayı tarikata dayananları tarikata almayınız.

Salih olmak ve müridlik adıyla kendi ağırlıklarını, insanların boyunlarına yükleyenleri, dünyanın herhangi bir rütbe ve mevkisi eline geçince kaplan gibi ona sıçrayan ve değil bir mürid, bir halîfe dahi onlarla karşılaştığında öfkelenen kimseleri de tarikata almayınız.

Halîfelikten dolayı şöhret ve para kazananları görüp, şöhret ve para kazanmak için halîfelik sevdasına tutulanları da tarikata almayınız. Biliniz ki benim yanımda en sevimli olanınız kendisine tabi olanlar içinde dünya ehli az, yükü hafif olan, fıkıh ve hadis ile en fazla meşgul olanınızdır.[176]

Bir hadis-i şerifte şöyle buyrulur: "*Bir kişinin sultana yaklaşması fazla olursa, Allah (c.c.)'den da uzaklığı o kadar fazla olur. Kendisine tabi olanlar çoğalırsa, şeytanlar da çoğalır. Malı çoğalırsa hesabı da zorlaşır.*"[177] Bu saydığım kişilerle cemaatinizi çoğaltmaya meyliniz, tamah, şöhret ve şeref sevgisini artırır. Din verip karşılığında dünya almaya sebep olabilir.

3. Halîfeliğin Amaç ve Faydası

Şeytan sizi kandırmasın. *Halîfeliğin faydası, cezbeyi temin, kalpleri ıslah ile ümmete fayda ulaştırmak içindir.* Müridlerinizin çok olmaması dolayısıyla Kur'ân'ın hatminin kolay olmayacağı düşüncesi sizi aldatmasın. Ben sizlere sadık talebeler bıraktım. Onlarda kötü sıfatlar yoktur. Bunlar

---

[176] *a.g.e.*, 12. mektup.
[177] Münavi, *el-feyzü'l-kadir*, III/472 (Hadis no:4009).

sayıca az olsa da bir tanesi, diğer tembellerin binlercesinden daha güzeldir. Kur'ân'ın hatmi için ise otuz mürid kâfidir. Bunu ihlâs ehli komşularla da yapmak mümkündür.[178]

4. Nafile İbâdetlerle Çok Meşgul Olmak

Nafile ibâdetlerle çok meşgul olmak sizleri aldatmasın. Çünkü nafile ibâdetler esasında güzel olmakla beraber fena ehli olmayan kişiler için öldürücü bir zehir gibidir. Görmez misiniz ki bazı kişilerde zâhiri ibâdetlerle meşgul oldukları için, kendilerinde enaniyet ve hatta zulüm baş göstermiştir. O kadar ileriye giderler ki, tarikat ve tarikat ehlinden yüz çevirip, kendilerinin onlardan daha fazla takva ehli olduklarını zannederler. Halbuki şeriatın ve şuhud ehli âlimlerin ittifakla belirttikleri gibi kendi nefsini beğenmek, başkalarını hor görmek, nefsinin başkalarından daha fazla takva ehli olduğuna inanmak büyük günahlardandır.

Kendilerini ibâdet ehli zanneden bu kimselerden bazıları açıkça tasavvuf ehline düşmanlık yaparlar. Halbuki İbn Ata, *Hikem* adlı eserinde şöyle der: "*Zelillik ve boyun bükmeye sebep olan bir hata, övünmeye ve böbürlenmeye sebep olan bin taatten hayırlıdır.*"[179]

5. Dünyaya Meyletmek

Biliniz ki dünya gerçekten yok olmaya mahkum bir gölge; kul ile efendisi arasına giren bir perdedir. Dünya sevgisinden az da olsa kalbinde bulunan kişi hakiki kul sayılmaz. Dünyayı her şeyiyle kalbinden söküp atmayan kişi makbul değildir.[180]

---

[178] Es'ad Sâhib, *a.g.e.,* 12. mektup.
[179] *a.g.e.*, 13. mektup.
[180] *a.g.e.*, 15. mektup.

6. İnsanlara Hoşgörü ile Bakmak

Seyyid Maruf el-Berzenci, tarikat ehlinden birinin irşad kapısından kovulmasını talep etmiş. Bunun üzerine el-Bağdadî kendisine, "Şayet fasık olan bir müminin imanının nuru açılsa, yer ve gök arasını doldurur. Fasık müminlerden hiçbirisi benden daha kötü değildir. Ben buna inanıyorum. Çünkü onun imanı sabit fıskı ise gizlidir. Benim nefsimin kötülükleri ise onların durumlarına göre aşikârdır. Sonuç ise meçhuldür. Nice fasık ve facir mümin var ki, kâmil velilerden olmuştur. Nice salih kişilerde vardır ki, aşağıların en aşağısına (esfel-i safilin) düşmüşlerdir. Allah (c.c.)'den kendim, senin ve bütün Müslümanlar için afiyet dilerim. Senin dileğin ise Müslümanları kovmaktır. Sözün kısası birisinin kendimden daha faziletli olduğuna inanırsam onu kovmam mümkün değildir.[181]

7. Müridlerine Tavsiyeleri

Gücünüz yettiğince fıkıh, hadis öğreniniz. Zikr-i hafi için azim ve gayret gösteriniz. Kalbi hastalıkların giderilmesinde en faydalı ilaç zikr-i kalbidir. Size son nefeste lazım olacakla meşgul olun. Sünnet-i seniyeye tabi olunuz. Aldanma yeri olan dünyanın zâhiri güzelliklerine iltifat etmeyiniz. İster az olsun ister çok avamın âdetlerinin peşine düşmeyiniz.

Kardeşlerim dünya ahretiniz de muhtaç olduğunuz Allah'a karşı samimi olunuz. Fazlı ve keremiyle sizlere ihsan eden, iyilik yapan Allah'ı terk etmeyiniz. Nerede olursanız olun insanlara eza ve cefa vermeyiniz. Gıybetini yapsalar dahi sen kimsenin gıybetini yapma. Hiç kimsenin dünya malından bir şey almayınız. Şeriatın alınmasını helâl kıldığını alınız ve onu hayırlı yollarda harcayın.

---

181 *a.g.e.*, 16. mektup.

Mümin kardeşlerin aç ve yoksul durumda bulunurken şehvetin için harcama yaparak lezzetlenmeyin. Kesinlikle yalan söylemeyiniz. Hiç kimseyi hakir görmeyiniz. Nefsinizin başkalarında üstün olduğunu düşünmeyiniz. Bütün gücünüzü kalbi ve bedeni ibâdetler için harcayınız. Bunu yanında nefsinize hiçbir zaman makbul olacak işler yapmadım düşüncesini kabul ettirin.[182]

Şeytanın, akıllarıyla oynadığı kişiler gibi Allah (c.c.)'ün fazlına güvenerek ibâdetleri terk etmeyiniz. Yolda yürürken dahi zikir ve murakabeden ayrılmayınız. Bütün işlerinizde Allah'ın güç ve kuvvetine sarılın. Ulu sadatların ruhlarına sıkı tutunun. Âlimlere ve Kur'ân hafızlarına hürmet ediniz. Yapabildiğinizce Kur'ân okumakla meşgul olunuz. Kalbini huzur içerisinde hissetmen sizi bunlardan alıkoymasın. Dünyevi işlerinizle meşgul olurken kalbinizin huzurdan uzaklaşması, meşrebinizin darlığının ve güçsüz olmanızın göstergesidir. Teheccüd, işrak, kuşluk, evvabin gibi nafile ibâdetlerden vazgeçmeyin. Devamlı abdestli bulunup az uyuyun. Günde 3 defa "*Sübhanellahi ve bihamdihi adede halkıhi ve rızae nefsihi ve zinete arşihi ve midade kelimatihi*" tesbihatı çekin.[183]

8. Zikrin Dışındaki Edepler

Kişi sadece ibâdet ve zikir yaparken değil zikir dışında da bazı edeplere riayet etmelidir. Bu edepler şunlardır: Devamlı abdestli bulunmak, abdest sünnetlerini, işrak istihare, kuşluk, evvabin sünnetlerini kılmak. Teheccüd namazına, cemaate ve namazın gerektirdiği şeylere devam etmek. İkindi vaktinde rabıta ve zikirle meşgul olmak efdaldir.[184]

---

182 *a.g.e.*, 24-25. mektup.
183 *a.g.e.*, 28. mektup.
184 *a.g.e.*, 32.mektup.

9. Yemek Yeme Adabı

Yemek hakkında riayet dilmesi gereken edepler şunlardır: Yemeklerin en güzelleri aranmamalıdır. Yemek; namaz kılmayan, tarikat münkiri veya cünüp kimse eliyle hazırlanmamalıdır. Temiz, abdestli, namaz kılan kimselerce hazırlanmış olmalıdır. Yemek konusunda uyulması gereken bu edepler vacip değil yapılması en güzel olan davranışlardır.

10. Zikirden Maksat Nedir?

Zikirden maksat kalbin temizlenmesi, lekelerden tasfiye edilmesidir. Resulullah Efendimiz (s.a v.), "*İnsan bedeninde bir et parçası vardır. O iyi olursa bütün beden iyi olur. Kötü olursa bütün beden kötü olur. İşte o et parçası kalptir*", [185] buyurmuştur

Gerçek kalbin yuvası olan zâhiri kalbe tamamen yönelip lafza-i celali zikretmek gerekir. Beden uzuvlarını kıpırdatmadan bütün bedenle çam kozalağındaki kalbe yönelmek gerekir. Zâhiri kalbe yönelmek doğru değildir. Lafza-i celal ile birlikte medlul ve mânâsı olan fakat keyfiyet ve şekilden münezzeh misli ve benzeri olmayan Allah (c.c.)'ü tasavvur edeceksin. Onunla birlikte hiçbir sıfatı düşünme. Yanımda hazır veya bana bakıyor gibi şeyleri de aklına getirme. Bunları düşünürsen yüce makamın mülahazasından uzaklaşıp, makamını aşağılara düşürmüş olursun.

Vahdeti çoklukta görme arzusuna görme. Şekilsizlikle müptela olma. Şekil dairesinde şekilsizliği görmekle teselli bulma. Zira keyfiyetin aynasında zâhir olan ne olursa olsun keyfiyetsiz olamaz. Çoklukta zâhir olan ne olursa olsun hakiki vahid olamaz. Ancak keyfiyetsizliği keyfiyet

---

[185] Buhari, *İman*, 39; Müslim, *Musakat*,107; İbn Mace, *Fiten*, 14.

dairesinin dışında, vahid-i hakikiyi de çokluğun dışında talep etmek gerekir.[186]

11. İlim ve Çeşitleri Nelerdir?

Çeşitli ilim dalları vardır. Onlar çok derindir. Mutlu kişi ilimlerin en tatlı kaynağını talep edendir. Önceki ve sonraki âlimlerin icma ettikleri gibi ilimlerin en şereflisi dini ilimlerden fıkıh ve hadistir. Dünya ve ahirette kurtuluşumuz ancak bu ilimlerle olacaktır. Fıkıh ve hadis ilmi kalplerimizin ışığı ve en kıymetli dayanağımızdır.

Tefsir ilmi ile fıkıh ilmi ancak nebevi sünnetin rivayetiyle tamamlanır. Çünkü hadis ilmi onların hepsini özetler. Zor olan meseleleri açıklığa kavuşturur. Mutlak olanları kayda bağlar. Bu sebeple manevi değeri ve kıymeti inci gibi olan hadis ilmi ile tefsir ve fıkıhta derinleşme tamamlanır.

Büyük âlimler eskiden beri diyar diyar dolaşarak dağınık olan hadisleri yalan ve uydurma olanlarından ayırmışlardır. Dalgalı denize girmeye benzeyen bu iş için birçok âlim ruhlarını verircesine yollara düşmüşlerdir. Bu çalışmalar sonucunda Peygamberimiz'in (s.a.v.) sünnet-i seniyesi parlamış, güzelliği ve kokusuyla isteyenlerin istifadesine sunulmuştur.[187]

12. Bâtın İlmi Nedir?

İlimlerin en büyüğü ve Allah nezdinde en şereflisinin bâtın ilmi olduğu bir gerçektir. İnsanlar bâtın ilmi sayesinde çirkin ve kötü sıfatlardan temizlenir. Kişinin istidat ve yeteneğine göre ölmeden önce ölmesi bu ilim sayesinde olur.

---

[186] Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 32. mektup şerhi.
[187] *a.g.e.*, 34. mektup.

Şeriat ilminin şeriat ağacından peyda olan tarikat dallarının yeşermesi, marifet yapraklarıyla bezenmesi ve Resulullah (s.a.v) sevgisinin tadılması ancak bâtın ilmiyle olur.[188]

13. "Kulun Rabbine En Yakın Olduğu Hâl Secde Halidir"

Bu hadiste anlatılmak istenen şudur: Kulun secdede olduğu vakitte secdede olmadığı zamanlara göre Allah'a yakın olma halinin daha fazla olmasıdır. Allah'ın rahmet ve fazlına nail olmada kulun secde ile meşgul olması diğer ibâdetlerle meşgul olmasından daha önde gelir. Allah'a yakın olmaktan kasıt rahmet ve marifetine yakın olmaktır. Bu hadisle ilgili olarak bazı fakihlerin söylediği gibi namazdaki secdenin namazın diğer rükünlerine göre daha faziletli olduğu açıktır. Muhakkik sûfilerin görüşleri de aynı şekildedir. Sûfiler secdenin efdal olması hususunda şunları söylerler: "*Secdenin efdal olması, insanın asıl gayesi olan başlangıcına ve dönüşüne işaret eder. Ayette belirtildiği gibi 'Biz sizi topraktan yarattık. Sizleri toprağa iade edeceğiz. İkinci kez sizleri topraktan çıkaracağız.* (Taha, 55)' *sözü başlangıç ve sona işaret eder.*"[189]

---

188 *a.g.e.*, 37. mektup.
189 *a.g.e.*, 46. mektup.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HALİD-İ BAĞDADÎ'NİN ESERLERİ

A- Tasavvufa Dair Eserleri

1. Caliyetü'l-Ekdar ve's-Seyfü'l-Beytar

Süleymaniye Kütüphanesi Mahmûd Efendi 4121'de yazma olarak bulunan ve 1991 yılında Hakikat Yayınevi tarafından İstanbul'da tıpkı basım olarak neşredilen bu eser, yaklaşık 42 sahife olup Allah (c.c.)'in 99 ism-i şerifini ve Bedir Gazve'sine iştirak eden 373 sahabenin ismini muhtevidir.

Sahabe isimlerini hurûf-u hecaya göre zikreden el-Bağdadî, eserine Ahzab Sûresi'ndeki, "*Allah ve melekleri peygambere salâvat getirirler. Ey Müminler siz de ona salâvat getirin ve tam bir teslimiyetle selam verin*", ayeti ile başlar ve her ism-i celil'in önüne rakamlar koymak suretiyle dua maksadıyla okumak isteyenlerin ne kadar okuyacaklarını belirtir. "ALLAH" ism-i şerifinin önüne 100 rakamını koyan müellif diğer bütün isimlerin önüne 3 rakamını yazmıştır. Mesela; Allah 100, Ya Rahman 3, Ya Rahim 3, Ya Malik 3 gibi.

Übeyy b. Ka'b, Ahnes b. Hübeyb es-Sülemi ve Erkam b. el-Erkam'ı ilk olarak zikreden el-Bağdadî 16 şehit sahabenin adını üstten kırmızı kalemle çizilmiş olarak vermektedir. Bu şekilde zikredilen sahabelerin ilk ikisi Beşir b. Said ve Harise b. es-Süraka'dır.

2. Risaletü'n fi't-Tarik

Halid-i Bağdadî'nin daha çok müridlerinin uymaları gereken temel prensipleri açıklayan bir "Adab" risalesi mahiyetindeki bu eseri hacim bakımından küçük olmasına rağmen değerli bilgiler ihtiva etmektedir.

Müridin tarikata intisabından sonra uyması gereken adabı bulabileceği el-Bağdadî esere, feyz almanın ihlâs, edeb ve ehlullaha muhabbet gibi şeylere bağlı olduğunu ifade ederek başlar ve ardından sırayla "niyet, rabıta, mürşid huzurunda bulunma, mürşid ile konuşma, şeyhe hizmet, ihlâs ve talep, vird ve hatme, sülûk ve mücahede edepleri" hakkında bilgiler verir. Niyet edebi konusunda ihlâs ve teveccühe temas eden el-Bağdadî, "*İhlâs olmadan kurbiyeti elde edeceğini zannedenlerin kazancı ancak hakikatten uzaklaşmak olur*", diyerek ihlâsın önemine işaret eder.

Teveccüh konusunda, "*Müridin zat-ı Bari'ye teveccühü anında sıfat-ı ilâhiyeye teveccühü sahih olmaz*", diyenlere cevaben, "*Teveccüh, künh ve hakikat itibarıyla değildir. Zira künh ve hakikat itibarı haramdır*", demektedir.

el-Bağdadî, rabıta edebini izah ettikten sonra mürşidden feyz almanın onun huzurunda zâhiri ve bâtıni mânâda bulunmasıyla olabileceğini belirtir. Müellif yukarıda belirttiğimiz edepleri sırayla açıkladıktan sonra sülûk ve mücahede ile ilgili yirmi bir edebi zikrederek eserini bitirir.

Eser, Halid-i Bağdadî'nin halîfelerinden Muhammed Aşık'ın emri ile H. 1257/1842 yılında Şerif Ahmed b. Ali tarafından tercüme edilmiş ve Şeyh İsmet Efendi tarafından kırk sekiz sahifelik Arapça nüsha esas alınarak Osmanlıcaya çevrilmiştir. Yakup Çiçek tarafından Türkçeye çevrilen ve yayınlanan eser ayrıca, *Risale-i kudsiye*'nin sonunda ek olarak neşredilmiştir.

3. Risale-i Rabıta

Mevlânâ Halid'in bizzat İstanbul'daki halîfeleri için kaleme aldığı Es'ad Sahib tarafından ifade edilen bu risale, rabıtayı bidat kabul eden ve bu uygulamanın dinen caiz olmadığını iddia eden kimselere karşı bir cevap özelliği taşımakla birlikte rabıtayı ispat noktasında önemli bir kaynaktır.

Söz konusu iddiayı reddederek eserine başlayan el-Bağdadî, "*Rabıta bidattir*", diyenlere cevaben, "*Hayır, rabıta bidat değildir. Hakikatte rabıta, Nakşibendîye tarikatının büyük esaslarından biridir. Hatta Kitab-ı aziz ve Sünnet-i Rasûl'e yapışmaktan sonra Allah'a vasıl olmanın en büyük sebebi rabıtadır*", demektedir. [190]

Rabıtayı ispat noktasında ayet, hadis ve ulemanın görüşlerinin yer aldığı yaklaşık yirmiye yakın delil zikreden müellif ilk delil olarak Tevbe Sûresi'nde bulunan, "*Ey İman edenler! Allah'tan korkunuz ve sadıklarla beraber olunuz*",[191] ayetinde geçen, "*sadıklarla beraber olma*" emrinin zâhiri ve bâtıni beraberliği gerektirdiğini, bunun ise rabıta ile tefsir edildiğini[192] belirtmektedir.

Rabıta; "*Tarikatta müridin, kâmil ve fenafillâh makamında bulunan şeyhinin ruhaniyetinden medet istemesidir. Şeyhin suretini düşünmek edep ve terbiyeyi muhafaza ettirir. Müridin şeyhinin yanında hazır olduğunu düşünmesi feyz alabilmesini sağlar. Huzuru ve nuru tamamlanır. Bu rabıta sebebiyle mürid, kötü ve çirkin işlerden uzaklaşır. Bunları Allah'ın kalbini mühürlediği ve gazapla damgalanandan başkası inkâr edemez*",[193] diyen el-Bağdadî

---

[190] *Risale-i Rabıta*, 72-73 (*Buğyetü'l-Vacid* içinde).
[191] *a.g.e.*, 73.
[192] *a.g.e.*, 73.
[193] *a.g.e.*, 73-74.

ardından dört hak mezhep imamının ve bu mezheplere bağlı diğer ulemanın görüşlerini zikreder.

"*Beni rüyasında gören gerçekten görmüştür. Zira şeytan benim suretime girip görünemez*",[194] hadisini sünnetten ilk delil olarak ifade eden el-Bağdadî Hanefî imamlarından Şeyh Ekmelüddin'in *Şerhü'l-meşarık* kitabında hadisi şerh ederken, "*İki şahsın ister uykuda isterse uyanık iken bir arada bulunmalarına sebep aralarında birleştirici bir unsur olmasıdır. Bu da beş şekilde gerçekleşebilir: Zat, sıfat, hal, fiil ve mertebelerde ortaklık. Kim bu saydığımız beş aslı tahsil eder ve geçmiş zatların ruhları arasında münasebet kurabilirse, istediği zaman onlarla birleşebilir*",[195] dediğini belirtir ve diğer delilleri zikretmeye devam eder.

Eseri daha geniş yazmak istediğini, belirttiği şeylerin sır olduğunu fakat kâmil velilerin hallerini inkâr eden kimselere şefkat etme riayeti sebebiyle bu sırların bazılarını açıkladığını ifade eden Mevlânâ Halid, kendisini bu sırları açıklamaya zorlayan iki husus olduğunu belirterek şöyle der: "*Birincisi, tarikat: Allah'a vasıl olmanın yoludur. Allah Teâlâ'nın rızasını ve Peygamberimiz (s.a.v.)'in sevgisini kazandırır. Sahip olduğu özellikler itibarıyla tarikatı korumak için bunları yazdım.*

İkincisi ise; sizleri, gafillerin uydurmaları ve çirkin olan şeyleri güzelleştirmelerine karşı korumaktır",[196] diyerek eserini bitirir. Es'ad Sahib'in *Buğyetü'l-vacid* adlı eserinin 72 ile 79 sahifeleri arasında bulunan risale halîfelerinden Feyzullah Efendi'nin isteği ile H. 1284/1868'de İstanbul'da Türkçe açıklamasıyla; ayrıca Kazan'da 1890 ve 1892 yıllarında iki kez neşredilmiştir.

---

[194] *a.g.e.*, 74.
[195] *a.g.e.*, 74.
[196] *a.g.e.*, 78-79.

4. Risaletün fi Adabi'z-Zikr li'l-Müridin

Halid-i Bağdadî'nin zikir ve diğer bazı adabı açıklamak için yazdığı eseridir. Müellif eserine ism-i zat zikrinin adabını açıklayarak başlar ve bu hususta, "*Zikir yapan kişi namazdaki teverruk oturuşunun tersine abdestli ve göğsü kıbleye gelecek şekilde sağ ayağını sol bacağının altından çıkarıp sağ kalçasının üzerine dayanarak oturacaktır. Dil ile beş, on beş veya yirmi beş defa: 'Estağfiruallah' diyecektir. Gözlerini kapatacak, üst dişleri alt dişlerinin üstüne gelecek, dudaklarını bitiştirecek, dilini ağzın tavanına, damağına yerleştirecektir. Bütün duyguları ile kalbe yönelerek hayaliyle zikrin kalbe geçmesine dikkat edecektir*",[197] diyerek zikre başlarken yapılması gerekenleri bildirir.

Müridin zikre başlamadan önce vukuf-i kalbiye gerek vird çekerken gerekse virdin haricinde mümkün olduğu kadar riayet etmesi gerektiğini[198] belirten el-Bağdadî, başka şeylerin düşünülmeyerek virdden dolayı hâsıl olacak varidatın beklenmesini ve kalbin feyz inişine hazır hale getirilmesi[199] gerektiğini ifade eder.

Müridin kalbinin Allah'ın zikrinden gayrısının giremediği bir duruma geldiğinde "ruh" latifesine, ardından "sır"ra daha sonra "hafa" ve "ahfa"ya geçildiğini belirtir. Bu beş letaifin emir âleminden olduğunu belirten el-Bağdadî bu aşamalardan sonra nefs-i natıka ve zikr-i sultaninin hâsıl olduğunu ifade etmektedir.

Mevlânâ Halid ikinci zikrin nefy ü isbat zikri olduğunu ve bunun "*La ilahe illallah*" kelimesi ile yapıldığını belirttikten sonra letaifin hemen ardından telkin edilen bu zikrin adap ve keyfiyetini açıklar.

---

[197] *Risaletün fi adabi'z-Zikr li'l-Müridin,* 145-146 (*Buğyetü'l-Vacid* içinde).
[198] *a.g.e.*, 147-148.
[199] *a.g.e.*, 148.

"*Zikr-i sultani bir müride galip olursa artık o, her nesnede zikir işitir*", diyen el-Bağdadî, sülûkun hasıl olması kabiliyeti olanlara bu zikrin telkin edilmesi gerektiğini ifade ederek zikrin haricindeki edepleri de "devamlı abdestli bulunmak, işrak, istihare, kuşluk, evvabin sünnetlerini kılmak, teheccüd namazına, cemaate ve namazın gerektirdiklerine devam etmek, yapabilirse ikindiden sonra rabıta ve zikirle meşgul olmak"[200] olarak açıkladıktan sonra yemek hususunda riayet edilmesi gereken şartları izah eder.

Eserin son kısmında Mevlânâ Halid, "*Mürid ibâdetlerinde, âdetlerinde olduğu gibi şeriata riayet etmelidir. Herkes kendi güç ve takatine göre dört fıkhi mezhepten birine uymalıdır. Sünnet-i seniyeye ittiba etmelidir*",[201] diyerek risaleyi tamamlar. Mezkûr risale Es'ad Sahib'in *Buğyetü'l-vacid* adlı eserinin 145 ile 152. sahifeleri arasında mevcuttur.

5. Mektûbat

Mevlânâ Halid el-Bağdadî'nin çeşitli vesilelerle devlet ricali ve halîfelerine yazmış olduğu Arapça ve Farsça mektuplardan oluşmaktadır. Halidiye tarikatına ait çeşitli usûl ve adabın yer aldığı; ayrıca kendisinin tarikat anlayışı, şahsiyeti devlet ricali ile olan ilişkilerini tespit noktasında önemli bir vesika hüviyetindeki bu mektuplar, yeğeni Es'ad Sahib tarafından cem edilmiş ve daha önce de değindiğimiz gibi *Buğyetü'l-vacid fi mektûbat-ı Mevlânâ Halid* adı ile neşredilmiştir. Söz konusu eserde 106 mektup bulunmaktadır. Ayrıca doksan dokuz âdet mektup Abdülkerim Müderris tarafından yazılan *Yad-ı merdan* adlı eserin 333 ile 427. sahifeleri arasında yer almaktadır. *Yad-ı merdan* 1979 yılında Bağdat'ta neşredilmiştir. Eserde neşredilen

---

[200] *a.g.e.*, 151.
[201] gösterilen yer.

mektuplar Es'ad Sahib'in eserindeki mektupların aynısıdır. Yine Abdülkerim Müderris tarafından yazılan ve Mevlânâ Halid'in Farsça mektuplarının yer aldığı *Tizkarü'r-rical* adlı eser 1979 yılında Bağdat'ta 1992 yılında ise Hakikat Kitabevi tarafından Abdullah ed-Dihlevi'nin *Mekatib-i şerif* adlı eserinin sonunda yayınlanmıştır.

el-Bağdadî, bu mektuplardan yedisini müridi olan devlet ricali ve yöneticilere, diğerlerini ise çeşitli vesilelerle halîfe ve müridlerine yazmıştır. Devlet ricaline yazılan mektuplarda el-Bağdadî'nin önemle üzerinde durduğu hususlar şunlardır: "*(...) Kalbinde dünya sevgisinden zerre miktarı bulunan kimse hakiki kul sayılmaz. Masivadan kurtulamayan kimse makbul değildir. Dünya menfaati için tarikatı kullananlardan yüz çevirmek gerekir. İhlâs ve istikametinizi devam ettiriniz. Ulü'l-emr olan kimselerde tevazu şeref ve ziynettir. İnsanları korumaya ve yardım etmeye, dul ve yetimleri, fakirleri muhafazaya devam ettiğiniz müddetçe dualarımız sizinledir. İnsanlara karşı kırıcı olmayınız. Şeriatın emir ve yasaklarına uymaya itina gösteriniz. Tasavvuf ehli tarafından korunmayı isterseniz, inkârcıların sözlerine itibar etmeyiniz. Bir kişinin velilerin şeref ve haysiyetine dil uzatması Allah'ın ondan yüz çevirdiğinin belirtisidir.*"[202]

B- Hadise Dair Eserleri

1. Şerhü Hadis-i Cibril

Süleymaniye Kütüphanesi Es'ad Efendi 1205'de bulunan eser Farsça olup müellifin eserin sonunda belirttiğine göre H. 1233/1817 yılında kaleme alınmıştır. Otuz varak ve altmış sayfadan oluşan eserin sırtı ve ön kısmı deri,

[202] Bkz. Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 15, 19, 21, 31, 49, 54, 83. mektup.

orta kısmı ebru olup yan kâğıdı açık yeşil aharlı, yazı türü talik ve her sahifesi on beş satırdan oluşmaktadır.

Mevlânâ Halid eserinde Cibril hadisini akaid, fıkıh ve tasavvuf ilmi açısından ele alıp çeşitli izahlar yapmıştır. Hadisin "İhsan kısmında yeterli açıklamada bulunmamıştır. Bu noktada kendisinin medreseden yetişmiş bir sûfi oluşu ile tarikatını şeriatın zâhirine bağlı tutma gayretinin etkili olduğu kanaatindeyiz.

Müellif hamdele ve salvelenin ardından dördüncü varakın ikinci sahifesinden itibaren hadisin şerhine başlamaktadır. el-Bağdadî, önce İslâm'ın şartlarını ardından iman esaslarını izah etmiştir. İmanın cüz'i mi, külli mi olduğu konusuna temas eden müellif "rüyetullah" bahsinde Allah'ı dünyada baş gözü ile görmenin caiz olduğunu belirtmekte fakat bunun imkânsızlığına da işaret etmektedir.

Eserde ayrıca meleklere, kitaplara, peygamberlere, ahiret gününe, kaza ve kadere iman ile mahşer, mizan, sırat ve şefaat gibi konularda açıklamalar yapılmaktadır.

"İtikadname" adıyla da bilinen eseri Mevlânâ Halid'in kardeşi Mahmûd Sahib'in halîfelerinden Kemahlı Hacı Feyzullah Efendi Osmanlıcaya tercüme ederek "*Feraidü'l-fevaid*" adını vermiş ve eser 1312/1894'de İstanbul'da neşredilmiştir. Hakikat Kitabevi eseri Farsça aslından Arapçaya çevirerek değişik konularda üç ek ilave etmek suretiyle "*el-İman ve'l-İslam*" adı ile 1991 yılında yayınlamıştır. Söz konusu eserin Almanca, İngilizce ve Fransızca baskıları da vardır.

Yukarıda zikredilen eserlerin Halid-i Bağdadî tarafından yazıldığı belirtiliyorsa da bu doğru olmayıp "*Şerhü hadis-i Cibril*'in tercüme ve şerhi mahiyetindedir ve zikredilen müellifler tarafından kaleme alınmıştır.

2. Haşiyetü Ala Cemu'l-Fevaid min Câmii'l-Usûl ve Mecmei'z-Zevaid

Asrının hadis hafızlarından Muhammed b. Süleyman el-Mağribi tarafından telif edilmiş olan *Cemu'l-Fevaid min Câmii'l-Usûl ve Mecmei'z-Zevaid* adlı esere yazmış olduğu haşiyedir. el-Mağrıbi'nin eseri, on dört hadis kitabından derlenmiş çeşitli konuları ihtiva eden hadislerden meydana gelmiştir. Mevlânâ Halid'in bu eserini bulamadığımızdan hakkında geniş bilgi veremiyoruz.

C- Akaid ve Fıkha Dair Eserleri

1. el-İkdü'l-Cevheri fi'l-Fark Beyne Kesbeyi'l-Maturidi ve'l-Eş'ari

Es'ad Sâhib, Halid-i Bağdadî'nin bu eseri, Şam'da bir cemaatin Nesefi'nin akaid şerhini okurken böyle bir risalenin telifini kendisinden istemeleri üzerine talep sahiplerinin hatırını hoş etmek ve müridlerin istifadesini daha da çoğaltıp yaymak gayesi ile kaleme aldığını[203] belirtir.

Mevlânâ Halid eserde kesb, husn ve kubh konularını açıklamaktadır. Bu noktadan hareketle eser iki bölüm olarak mütalaa edilebilir: "*Kıble ehli olan bütün müminler hatta felsefeciler ile diğer dinlere bağlı olanların birçoğu hayat sahiplerinin dışındaki varlıkların fiillerinde, bir olan Allah'tan başka müessir bir kudretin etkide bulunmadığında ittifak etmişlerdir. Hayat sahibi varlıkların fiillerinin bir kısmı tabii olanlardır. Bunlarında Allah'ın mahlûku olduğunda ihtilaf yoktur. Hastalık, sağlık, uyku ve uyanıklık gibi. Hayat sahibi varlıkların fiillerinin bir kısmı da ihtiyari olanlardır. İşte ihtilaf edilen nokta da buradadır*",[204] diyerek esere başlayan

---

[203] Es'ad Sâhib, *Buğyetü'l-vacid*, 65.
[204] *el-Ikdü'l-cevheri*, 3.

Mevlânâ Halid el-Bağdadî bu konuda Cebriye, Mu'tezile, felsefeciler, Maturidiye ve Eş'ari mezhebinin temel görüşlerini zikreder. Bu görüşleri şöylece zikredebiliriz:

Cebriye mezhebi, hayvanların ihtiyari fiillerinin olmadığını, fiillerin kulun kudreti olmaksızın sadece Allah'ın kudreti ile meydana geldiğini söyler.

Mu'tezile mezhebi, bu fiillerin kulun kendi kudreti ile olduğunu, kulun bunları kendi ihtiyarı ile yaptığını belirtmişlerdir.

Felsefeciler, bu fiillerin yalnız kulun kudretiyle olduğunu; bunun da ihtiyari olmayıp zorunlu olduğunu ifade ederler.

Eş'ariler, bu fiillerin Allah'ın kudreti ile olup, bu fiillerde kulun kesbi varsa da kudretinin etkisi yoktur demişlerdir.[205]

Çeşitli kaynaklardan deliller serdetmek suretiyle Cebriye, Mu'tezile ve felsefecilerin görüşlerini reddeden el-Bağdadî, Matûridiye mezhebine ait kulun kudreti ve kulun kesbi konusunda açıklamalarda bulunur: "*Allah'ın yaratmasına âdete göre şart olan irade-i cüziyedir. Daha sonra da Allah fiili yaratır. İrade-i cüziyenin fiilden ayrı olduğu bilinmektedir. Çünkü zatı itibarıyla fiilden önce, vasfı itibarıyla da fiilden sonradır. Yani; âdet olarak yaratma ondan sonra vaki olsa yine de Allah, fiili yaratmadan önce irade-i cüziyeye kesb denilemez*",[206] diyen el-Bağdadî, azmi de irade-i cüziye gibi izafi arazlardan kabul eder.

Maturidiye ve Cebriye mezheplerinin kesb konusundaki görüşlerini mukayese ederek değerlendiren el-Bağdadî, husn ve kubh hususunda Hanefiler ile Mu'tezile arasındaki görüş farklılıklarının anlaşılamaması ve dinin birçok konusunun bu kavrama bağlı olmasından dolayı

---

205 *el-Ikdü'l-cevheri*, 3.
206 *a.g.e.*, 6.

açıklama yaptığını ifade etmektedir. Husn ve kubhün dört makamının olduğunu belirten Halid-i Bağdadî, birinci makamda bu kavramların üç farklı mânâsını daha sonra sırayla diğer üç makamı zikreder ve eserini tamamlar.

H. 1301/1883 yılında Bağdat'ta yirmi sahife olarak neşredilen eser, *Reşahat fi ayni'l-hayat*'ın sonunda 529 ile 539. sahifeler arasında "*Risale-i irade-i cüziye*" adıyla bulunmaktadır. Ayrıca Es'ad Sahib'in "*Buğyetü'l-vacid*" adlı eserinin 88 ile 104. sahifeleri arasında mevcuttur.

Halid-i Bağdadî'nin bu eserine şerhler yazılmıştır. İbrahim Fasih Haydarizâde (H. 1300/1882) yazdığı şerhe, *Ahsenü'l-makal fi şerhi risalet-i halki'l-a'mal* adını vermiştir ve 1387/1967'de Bağdat'ta, Ömer el-Harpûti'nin *es-Sumtü'l-abkari fi şerhi'l-ıkdi'l-cevheri* adlı eseri 1305/1887'de İstanbul'da ve Muhammed Emin el-Beytuvati'nin *el-Minhatü'l-vehbiyye fi şerhi'l-irâdeti'l-cüz'iyye* adlı eseri ise H. 1347/1929'da Bağdat'ta neşredilmiştir. Eserin sonunda 'Küçük Molla' lakabıyla tanınan Molla Ebû Bekir'in bir takrizi bulunmaktadır.

2. Ta'likat Ala Haşiyetü's-Siyalkûti

Halid-i Bağdadî'nin Şam'a hicretinden tamamladığı kelam ilmine dair bu eseri H. 1305'de İstanbul'da neşredilmiş olup 130 sahifedir.

D- Edebiyata Ait Eserleri

1. Divan

Mevlânâ Halid-i Bağdadî'nin Kürtçe, Farsça ve Arapça şiirlerinden oluşan bu eseri doksan dokuz sahife olup 1241 beyittir. H. 1260/1844 yılında İstanbul'da neşredilen eserin Süleymaniye Kütüphanesi Mahmûd Efendi 3758'de kırk iki varak halinde bulunan nüshası ise 1977

yılında Sadrettin Yüksel tarafından tercüme ve şerh edilerek yayınlanmıştır.

Halid-i Bağdadî ilk 104 beyitte şeyhi Abdullah ed-Dihlevi'nin şahsiyeti ve fazileti, Horasanlıların Hindistan'a gitmesinden dolayı kendisini kınaması; ayrıca İmam Ali Rıza, Musa Kazım, Hz. Hüseyin, Zeynel Abidin ve İmam Cafer hakkındaki övgülerini anlatır.

105. beyitten itibaren başlayan bölüm el-Bağdadî'nin Ravza-i Mutahhara'ya karşı beslediği sevgi ve arzuyu dile getirmek maksadıyla hac yolculuğu esnasında yazdığı yedi bölümlük bir "terkib-i bend"den oluşur. el-Bağdadî bu bölümde Ravza-i Mutahhara'ya hasretini, Medine şehrinin üstünlüklerini, Resûlullah Efendimiz (s.a.v.)'in faziletlerini, hacca geliş sebebi ve dört halîfenin üstünlüklerini edebi olarak anlatır.

161. beyitten itibaren Medine-i Münevvere'deki yeşil kubbeyi ilk gördüğünde kaleme aldığı bölüm yer alır. Burada yine Resûlullah Efendimiz (s.a.v.)'in faziletlerini anlatmaya devam eder.

Şiirlerinden, 226. beyitten itibaren başlayan kısmı Cihanabad şehrine varınca yazan el-Bağdadî, bu bölümde manevi bir işaretle mürşidi Abdullah ed-Dihlevi'nin yanına giderken karşılaştığı olaylardan; Rafiziler ve İsmail Kaşi ile mezhepler konusunda yaptığı münazara, Tûs halkı ile olan mücadelesinden bahseder.

Ayrıca Afganistan'da Moğol ırkına mensup bir Şii taifesi olan *Hezaret*liler ve yol kesici bir kabile olan *Buluç*lularla aralarında geçen olayları, hükümdarlar, Afganlılar ve Hayber'in (Afganistan'da Kabil'i Peşaver'e bağlayan yol) yol kesicileri, Mecûsilerin şerri, gümrük memurları ile valilerin eziyetinden nasıl kurtulduğunu anlatır.

Ardından hocasının methine geçerek onun iltifatına mazhar olmayı niyaz ederek mürşidine kavuştuğu için

Allah'a şükür borcunu ifade eder. Bu bölümden sonra Peygamberimiz (s.a.v.) ve mürşidinin faziletleri ile Medine'den ayrılışı ve hocasına olan hasretini dile getirerek silsile-i aliyeyi zikreder. Yaklaşık 500 beyitten oluşan bu kısmın ardından en az dört en fazla on mısradan oluşan manzumeler ve Abdurrahman Câmi'nin gazeline yazdığı tahmisi yer alır. Son bölümde ise Mevlânâ Halid, her beyitte bir Nakşibendî büyüğünün ismi ile tekrar silsile-i aliyeyi zikreder.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı gibi eser, edebi açıdan taşıdığı önemin yanında ifadelerin deruniliği ile dikkat çekmektedir. Divan, el-Bağdadî'nin hem ilmi kapasitesi hem de gençliği hakkında verdiği bilgiler bakımından önemlidir.

2. Haşiyetü's-Siyalkûti

el-Bağdadî'nin Arap dili ve grameri hakkında Siyalkûti'nin eserine yazmış olduğu haşiyedir. Eser İstanbul'da H. 1277'de iki cilt halinde neşredilmiştir. Halid-i Bağdadî'nin zikrettiklerimiz dışında araştırmalarımıza rağmen temin edemediğimiz şu eserleri mevcuttur:

1- *Şerhü makamat-ı hariri*

2- *Şerhü ala ıtbaku'z-zeheb l' z-zemahşeri*

3- *Akaid-i adudiyye*

4- *Haşiyetü ala nihayetü' r-remli*

5- *Cem'u l-fevaid*

E- Menkıbeleri

Menkıbe, tarihi şahsiyetler, peygamber, mezhep imamları ve sûfilerin övülecek fazilet ve meziyetlerini anlatan rivayetlerdir. Başta sahabeler olmak üzere dini şahsiyetler hakkında bu tür eserler meydana getirilmiş olup bunlara "menâkıb" denilmiştir.

Büyük sûfilerin hayatlarına dair olarak yazılan menâkıb eserleri daha çok onların kerâmetlerini gösteren, faziletlerini anlatan kaynaklardır.

Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî'nin hayatına dair müstakil bir "menâkıbnâme" mevcut değildir. Ancak onun hayatından bahseden eserlerde çeşitli menkıbelerine rastlanmaktadır. Bunlardan bazıları şöyledir:

Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî bir gün yolda giderken bir Hristiyan'a nazar ve iltifat eder. Bunun üzerine Hristiyan kuvvetli bir çığlık atarak cezbelenir. Ardından Hâlid-i Bağdadî ile zaviyeye gelir ve Müslüman olur. Bu zatın daha sonra sülûke girip yakin ve huzur ehlinden olduğunu Haydarizâde zikretmektedir.[207]

Diğer bir menkıbe şudur: Seyyid İbrahim Berzenci vefat ettiğinde 50.000 kuruş borcu vardı. Fakat evi ve kitaplarından başka hiç bir şeyi yoktu. Alacaklılar oğlu Muhammed'den ev ve kitapların borca mahsuben kendilerine verilmesini istediler. Seyyid Muhammed durumu Mevlânâ Hâlid'e arz etti. O alacaklıların yanına getirilmesini istedi. Alacaklılar toplu halde gelince onlara hitaben: "*Otuz bir günlük süre zarfında tarafımdan ödenmek üzere merhumdan olan alacaklarınızın senetlerini benim adıma yazın ve elinizde olan eski senetleri merhumun oğlu Muhammed'e verin*", buyurdular. Bu isteğin kabulü ile senetler yeniden düzenlendi. Otuz bir gün geçtikten sonra Mevlânâ Hâlid alacaklıları çağırarak borcu tamamıyla ödedi. Parası olmadığı halde borcu ödeyen el-Bağdadî'nin bu kerâmetine birçok insan şahit oldu.[208]

---

207 Haydarizâde, *Mecd-i tâlid*, 38; el-Hâni, Abdülmecid, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, 256; er-Ruhâvî, Muhammed, *el-Envârü'l-kudsiyye fi menâkýbi's-sâdâti'n-Nakþbendiyye*, 258; en-Nebhâni, Yusuf, *Câmiu kerâmâti'l-evliyâ*, I/57.

208 Haydarizâde, *a.g.e.*, 39.

Bağdat'ta Hâlid-i Bağdadî'yi inkar eden Molla Mustafa adında bir kişi vardı. Hâlid-i Bağdadî Şam'da bulunduğu sırada hacca gitmiş, Mekke'ye vardığında iflâs etmişti. Sıkıntı ve meşakkat içinde Şam'a döndü. Zâviyeye gelip el-Bağdadî'nin huzuruna çıktığında o, "*Molla Mustafa, iflâs ettikten sonra mı bize geldiniz?*" deyince Molla Mustafa ayaklarına kapanıp af diledi. Mevlânâ Hâlid kendisine üçer kuruşluk bir âdet altın verdi.[209]

Hâlid-i Bağdadî'nin hizmetinde bulunanlardan Hacı Mahmut adında birisi vardı. Zâviyenin muhasebe işleriyle uğraşıyordu. Bir ara yüz bin kuruşluk bir masraf birikmişti. O sırada Mevlânâ Hâlid Bağdat'ta zâviyesinde bir hasır parçasının üzerinde kıbleye yönelmiş oturuyordu. Bu sırada Hacı Mahmut gelerek, "*Şeyhim, zâviye ve diğer ihtiyaçlar için yüz bin kuruşluk bir borç meydana geldi. Şimdi alacaklılar alacaklarını talep ederler diye pazara çıkamaz oldum*", dedi. Mevlânâ Hâlid, "*Bir ay kadar sabret!*" buyurdu. Bunun üzerine Hacı Mahmut "*Sabra gücüm kalmadı…*" cevabını verdi. Mevlânâ Hâlid yine, "Sabreyle*!*" dedi. Hacı Mahmut ise "*Sabredemem!*" cevabını tekrarladı. Aslında Hacı Mahmut, zaviyede devamlı hizmet bulunduğundan Mevlânâ Hâlid ile aralarında bir yakınlık vardı, ondan dolayı bu şekilde konuşabiliyordu. Nihayet Hacı Mahmut, "*Söz konusu meblağı şu anda bana vereceksiniz!*" deyince Mevlânâ Hâlid, "Oturduğum bu hasırın ucunu kaldır, istediğin kadar al", buyurdu. O da hasırın ucunu kaldırıp istediği kadar altını aldı ve borcunu ödedi.[210]

Bağdat Valisi Davut Paşa zamanında Süleymaniye bölgesini Acem istila etmiş, yağmalayıp yıkmıştı. Bu yağma sırasında âlimlerden birinin kitapları gasp edilmişti. Âlim,

---

[209] *a.g.e.*, 39.
[210] *a.g.e.*, 39.

Mevlânâ Hâlid'in huzuruna çıkıp, "*Ben fakir bir kimseyim, kitap almaya kudretim yoktur. Bu durumda ne yapabilirim?*" dedi. Bunun üzerine Mevlânâ Hâlid yanında bulunan 1700 âdet kitabı getirtip hepsini âlime hediye etti.[211]

Bağdat'ta Mevlânâ Hâlid'i inkâr eden, ona karşı çıkıp aleyhinde konuşan ve bazı insanları yanına toplayarak hatm-i hâceganla alay eden bir kimse vardı. Yine bir gün arkadaşlarını etrafına toplayarak hatm-i hâceganda olduğu gibi halka oldular. Kendisi istihza etmek üzere, arkadaşları toplandığında onlara teveccüh etmek için ayağa kalktığı anda birden cinnet geçirip delirdi. Bunun üzerine bütün elbiselerini çıkararak üryan bir vaziyette sahraya çıkıp gitti. O sırada Şeyh Mevlânâ Hâlid de halîfeleriyle beraber Bağdat'ın dışında bulunuyorlardı. Söz konusu kişinin çocukları ve yakınları ağlayarak Mevlânâ Hâlid el-Bağdadî'ye gelip durumu arz ederek teveccüh etmelerini istediler. Onları dinleyen Mevlânâ Hâlid o delinin hemen oraya getirilmesini emir buyurdular. O kişi yakalanıp getirildi. Mevlânâ Hâlid halîfelerden Musa el-Cubûri, el-Bağdadî'nin elinden tutup insanlardan uzak bir yere gittiler. Sonra bu halîfeye "*Otur!*" diye emir buyurdular. Tahminen yirmi adım uzakta aynı hizada büyük bir kaya vardı. Mevlânâ Hâlid o taşa bir kere nazar buyurduklarında taş birden önlerine geldi. Yanında bulunan halîfesine, "*Kalbini Sıddık-ı Ekber'e rabt ederek o taşı yerine döndür!*" dedi. Halîfe de o şekilde râbıta ederek taşı evvelki yerine götürdü. Bunun üzerine Mevlânâ Hâlid halîfesine şöyle buyurdular: "*O mecnûnun şifâ bulacağından hiç şüphe etme.*" Çünkü halîfenin kalbine o sırada uygun olmayan bir düşünce girdiğinden hemen Mevlânâ Hâlid'in ayaklarına kapandı. Mevlânâ Hâlid buyurdular ki: "*Git o deliye teveccüh et, onu düştüğü durumlardan kurtar.*" Halîfe

---

211 *a.g.e.*, 39.

de gidip teveccüh ettiklerinde gerçekten söz konusu kişi şifa buldu ve günahlarından tövbe istiğfar etti.[212]

İsmail b. Ali Devreki şunları anlatır: "*Bir gün Şam'da Şeyh Mevlânâ Hâlid'in evine gelip oturduğumda bana iltifât eylediler. Bende bir cezbe hâsıl oldu. Ama kendimi zorlayarak daha fazla cezbeli görünmeye çalıştım. Biraz sonra gözümü açtığımda Şeyh Mevlânâ Hâlid'in odasından çıkıp gittiğini gördüm. Halîfesi Şeyh Muhammed Nâsıh'a: 'İsmail'e söyle eğer cezbe kendiliğinden çıkarsa tutulması, izhar edilmemesi lâzım gelirken, zorlanarak kendini cezbeli göstermek nasıl câiz olabilir? Oysa cezbe ortaya koymak riyâdır. Riyâ ise zinâdan daha kötüdür,' buyurmuşlar. Bunun üzerine İsmail b. Ali Devreki hemen tövbe ettiğini ve Mevlânâ Hâlid'in bâtın yoluyla gerçek durumu keşfettiğini ifade eder*".[213]

Haydarizâde şöyle anlatır: "*Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye'de hizmetinde bulunduğum sırada Berzenciye cemaatinden iki yüz kadar kişinin cuma günü Mevlânâ Hâlid'i öldürmeye karar verip suikast plânladıklarını söylediler. Cuma günü Mevlânâ Hâlid mescide geldiler, beraberlerinde babam amcam ve bazı halîfeleri de vardı. Namazı eda ettikten sonra cemaat câmiden çıkmaya başladı. Dışarıda bu insanlarla karşılaştık. Mescidin kapısında durarak Mevlânâ Hâlid'in çıkmasını bekledik. Çünkü Mevlânâ Hâlid âdetleri olarak Cuma namazından sonra herkes çıkmadıkça kendileri mescitten çıkmazlardı. Mevlânâ Hâlid çıkıp düşman saflarına celal gözüyle baktığında, onların bir kısmı kaçmaya bir kısmı düşüp sürünmeye ve bazıları da cezbelenip bağırıp çağırmaya başladılar. Sonra Mevlânâ Hâlid ve bizler beraberce zaviyeye girdik. Böylece kimse ona ne eliyle ne de diliyle herhangi bir zarar veremedi.*"[214]

---

[212] Haydarizâde, *a.g.e.*, 39-40.
[213] Haydarizâde, *a.g.e.*, 40; en-Nebhâni, *a.g.e.*, II/57.
[214] Haydarizâde, *a.g.e.*, 40-41.

Mevlânâ Hâlid Hazretleri'nin kerâmetlerinden biri de şudur: Süleymaniye'nin kitap telif eden ve ileri gelen âlimlerinden bazıları, birtakım zor meseleleri imtihan kastıyla Mevlânâ Hâlid'e gelip sorarlar. Onu susturmak isterler. Fakat bu arzularında muvaffak olamadıkları gibi aksine Mevlânâ Hâlid onları ilzam ederek susturur. Onlar, Mevlânâ Hâlid'in huzurunda mahcup olurlar.[215]

Mevlânâ Hâlid, Abdulvehhab es-Sûsî'yi İstanbul'a halîfe olarak göndermişti. Onun zengin olması ve idareci kişilerle ilişki kurması nefsinde ucûb ve büyüklük duygusunun doğmasına sebep oldu. Bunun sonucu olarak tarikattan tard olundu. Bir müddet sonra Şeyh Yahya Hazretleri'ne gelerek elini öptü ve affedilmesi için tavassut etmesini istediğinde Şeyh Yahya kalkıp Mevlânâ Hâlid'in huzuruna geldi ve Abdulvahhab'ın affını rica ve istirham etti. Bunun üzerine Mevlânâ Hâlid şöyle buyurdu: "'*Bu iş benim elimde olsa affederdim. Fakat Nakşibendîye silsilesinin sâdâtı onu tarikat kapısından kovmuşlardır. Şayet Abdulvehhab sakalını tıraş eder ve yüzünü siyaha boyayıp bir merkebe ters şekilde binerek sokaklarda gezerse o vakit belki şeyhlerin rûhâniyeti onu affeder.*" Sonra Şeyh Yahya bunun üzerine, "*Üstadım, Abdulvahhab nefsine böyle bir iş yükleyemez, bana ruhsat veriniz. Onun yerine bu işi ben yapayım da Abdullvahhab af olunsun.*" Onun bu sözlerini dinleyen Mevlânâ Hâlid, ağlayarak Şeyh Yahya ile kucaklaştı. Şeyh Yahya'da Abdulvehhab'ın yanına gitti ve "*Sen kendinden başka kimseyi kınama çünkü ancak kendini kınayabilirsin*", dedi.[216]

Halet Efendi, Mevleviyye tarikatının müntesiplerinden idi. Mevlânâ Hâlid'i Sultan II. Mahmûd'a şikayet etti. Bunu duyan Mevlânâ Hâlid, "*Halet Efendinin durumu*

---

215 *a.g.e.*, 41.
216 *a.g.e.*, 43.

tarikatının piri Mevlânâ Celâleddin-i Rûmi'ye havâle olunmuştur. O, Halet Efendi'yi tarafına çekerek layık olduğu cezayı verir", buyurdu.

Aradan biraz zaman geçince bu sözün sırrı açıklık kazandı. Çünkü sultan II. Mahmûd, Halet Efendi'ye öfkelenip onu Konya'ya sürdü ve orada idam edilmesine dair ferman çıkardı. Halet Efendi de idam edildi.[217]

Eşkiyadan Şemir kabilesinin reisi Süfûk b. Fâris şöyle nakleder: "*Mevlânâ Hâlid beraberinde Abdullah Haydari, başka halîfeleri ve müridleri olduğu halde Bağdat'tan Şam'a giderken onlara saldırmak istedik. Bunu gerçekleştirmek için hücum emri verdiğimde heybetli ve beyaz elbiseli bir kimse onların arasından çıkarak bize engel oldu. Sahrada ondan başkasını göremiyordum. Korkup titremeye başladık, elimizdeki silahlar yere düştü. Bunun üzerine, 'Bizi bağışlayın teslim olduk!' diye bağırmaya başladık. Bundan sonra kafile bize göründü. Kafilede Allah'ın veli kullarından birinin olduğunu anladık. Kafilenin yanına geldiğimizde Mevlânâ Hâlid'in elini öpüp af diledik. Bizi affedince evimize teşriflerini rica ettim. Kabul edince iki deve kesip gelenlere ikram ettim. Mevlânâ Hâlid yemeyerek, 'Onu fakirlere taksim edin,' buyurdu. Ardından onu Şam'a yolcu ettik.*"[218]

Mevlânâ Hâlid'in talebelerinden İbn Abidin bir gece rüyasında Resûlullah (s.a.v.)'in üçüncü halîfesi Hz. Osman (r.a.)'ın vefât ettiğini ve kendisinin Emeviyye Câmii'nde namazını kıldığını gördü. Sabah derse gittiğinde rüyasını anlattı. Mevlânâ Hâlid ise "*Senin rüyanın tabiri şöyledir: Ben yakında vefât ederim. Sen benim cenaze namazımı Emeviyye Câmii'nde eda edersin. Çünkü ben Hz. Osman*

---

[217] *a.g.e.*, 45-46; el-Hâni, Abdülmecid, *a.g.e.*, 258; en-Nebhâni, *a.g.e.*, II/58.
[218] *a.g.e.*, 46.

(r.a.)'ın soyundanım", buyurdu. Gerçekten birkaç gün sonra Mevlânâ Hâlid vefât etti ve cenaze namazı İbn Abidin tarafından Emeviyye Câmii'nde kılındı.[219]

Urfalı Şeyh Muhammed Hâfız şöyle nakleder: "*Şam'da Mevlânâ Hâlid'in hizmetinde bulunuyordum. Şam'a yolculuklarında çocuklarını Bağdat'ta bırakmışlardı. Bir gün mektup yazarak çocuklarının yanına gönderilmesini istedi. Çocukları Urfa'ya geldiklerinde Mevlânâ Hâlid, keşif kuvvetiyle bana hitâben, 'Ey Hâfız! Çocuklarım şimdi Urfa'ya evine geldiler. Oğlum Şahâbüddin vefât etti.' buyurdular. Muhammed Hâfız ise 'O zaman bu hadisenin tarihini kaydettim. Urfa'ya dönüşümde bu hususu sorduğumda Mevlânâ Hâlid'in ve benim kaydettiğim tarihe tamamen uygun olduğunu gördüm.' dedi.*"[220]

Haydarizâde şöyle anlatır: "*Mevlânâ Hâlid Bağdat'tan çıkıp Şam'a giderken dedem de onu yolcu ediyordu. Bu sırada Mevlânâ Hâlid vefâtlarının dedemin vefâtıyla yakın olduğunu belirtmişlerdi. Gerçekten de O'nun vefâtından üç ay sonra dedem vefât etti.*"[221]

Şeyh Ali Süveydi el-Bağdadî, hadis âlimi olup hadislerin senetleri hususunda liyakatli idi. Bir gün Mevlânâ Hâlid'i hadis ilminde imtihan etmek için mescidine geldi. Musâfaha ettikleri esnada Ali Süveydi bir hadis okuyup tamamladığında o, hadisin evvelini okudu. Ardından Ali Süveydi Kütüb-i Sitte'den otuz hadisi imtihan maksadıyla senetlerini değiştirip okudu. Mevlânâ Hâlid, hadislerin doğru senetlerini okuyunca Ali Süveydi kalbine gelen imtihan düşüncesinden dolayı af diledi.[222]

---

[219] *a.g.e.*, 48.
[220] *a.g.e.*, 49.
[221] *a.g.e.*, 49.
[222] *a.g.e.*, 49.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HALİDÎ TEKKESİ

A- Halidî Tekkesi'nin Kuruluşu

H. 1226/1811 yılında hocası Şeyh Abdullah ed-Dihlevi (H. 1240/1824)'den aldığı hilafet-i tamme ile tarikat neşrine başlayan Mevlânâ Halid el-Bağdadî, Bağdat'a geldiğinde Abdülkadir Geylani'nin zaviyesine yerleşerek ilk Halidi tekkesini tesis etmiştir.

Adı geçen zaviye Abbasi dönemine ait bir bina olup Abdulkadir Geylani'ye tahsis edildi. Geylani bu zaviyede bir süre inziva ve halvette kalıp ardından Babü'l-Escid'de bulunan bir zaviyeye geçti. Geylani'nin halvet yeri olan bu zaviye Hafız Suyûti'nin Elfiyye şerhine haşiye yazan ve Kudûri'nin şarihi olan Muhammed Salih İhsani'ye medrese oldu.

İhsani uzun müddet ders verdikten sonra vefatıyla medresenin içine defnedildi. Söz konusu zaviye bugün İhsani Medresesi olarak bilinir.[223]

el-Bağdadî'nin yerleştiği ve daha sonra Halidiye tekkesi olan bu medrese zamanla harap olup bazı tüccarların ihanet yeri haline geldi. Bunun üzerine Haydarizâde'nin babası, dedesi, amcası Ubeydullah Haydari ve babasının dayısının oğlu Sa'di Zade Casım Bey tarafından

---

[223] Haydarizâde, *a.g.e.*, 34; Hasan, Ş.,*a.g.e.*, 20-21.

Said Paşa'nın yardımlarıyla tamir edildi. Tamirat bitince Mevlânâ Halid'den bu medreseye geçmeleri istendi. el-Bağdadî de kabul edip medreseye yerleşti. Bu medresenin, Şeyh Mevlânâ Halid ve günümüze kadar gelen halîfelerinin irşad zaviyesi olarak kullanıldığı[224] Haydarizâde tarafından ifade edilmektedir.

Bağdat'ın doğu tarafında bulunan zaviyede el-Bağdadî müridlerine tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf derslerini okuttu. Özellikle hatm-i hacegan ve sohbetlerin burada yapıldığı yine Haydarizâde tarafından zikredilmektedir.[225]

Şeyh Abdurrahman'ın hatiplik yaptığı ayrıca sabah namazından yatsıya kadar ders okunan ve irşad faaliyetlerinin yürütüldüğü zaviyede, önceleri Ubeydullah Haydari ardından Muhammed Cedid ve Abdülğafûr Müşahidi Şeyh Halid'den gelen işaretle görev yaptı. Abdülğafûr Müşahidi evi Bağdat'ın batısında olduğu halde her gün sabah namazından önce gelip yatsı namazından sonra zaviyeden ayrılırdı.[226]

Haydarizâde bu konuda şöyle der: "*Şeyh Muhammed Cedid ile Abdülğafur Müşahidi aynı zaviyede irşad eder ve bir halkada teveccüh ederlerdi. Şeyh Muhammed Cedid hatm-i haceganı okur; sonra cuma ve salı günlerinde müridlerine teveccüh ederek şeyh Muhammed Cedid sağdan, Şeyh Abdülğafûr da soldan başlayarak halkanın tamamlanmasıyla buluşurlardı. Her biri adı geçen zaviyede müstakil bir odada otururlardı. Fakat Şeyh Muhammed Cedid, Halid-i Bağdadî'nin oturduğu odada otururlardı.*"[227]

---

[224] Haydarizâde, *a.g.e.*, 35.

[225] Haydarizâde, *a.g.e.*, 51; el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 41-42; el-Hânî, Muhammed, *a.g.e.*, 234; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 88; Hasan, Ş., *a.g.e.*, 26-27.

[226] Haydarizâde, *a.g.e.*, 51.

[227] Haydarizâde, *a.g.e.*, 53.

Bu zaviyeden başka Bağdat'ın batı tarafında özel bir zaviyenin daha bulunmaktadır. Burada el-Bağdadî'nin izni ile şeyh Mûsa el-Cubûri el-Bağdadî'nin irşad görevini sürdürdü. Haftada bir gün şehrin doğu tarafında bulunan Halidiye zaviyesine geldirdi. Vefatıyla önce Şeyh İbrahim Müşahidi, ardından da Şeyh Abdülfettah bu görevi sürdürdü. Şeyh Davud hatm-i hacegan ve teveccüh vazifesini ifa etti.[228]

İrşad faaliyeti sırasında Haydari ve Berzenci ailelerinin Halidiye tarikatına girmesi ve Süleymaniye'nin zaviye tesisine müsait duruma gelmesiyle el-Bağdadî Süleymaniye'ye intikal etti. Kendisine Abdurrahman Paşa'nın oğlu Mahmûd Paşa tarafından zaviye ve mescit inşa ettirildi. Tarikat neşri için burada yetiştirilen halîfeler çeşitli bölgelere gönderildi.[229]

el-Bağdadî Şam'a giderken bu zaviyede halîfesi Osman Siracüddin et-Tavili (H. 1283/1866)'yi vekil olarak bırakmış ve mezkûr zaviyeye Türk, Azeri, Arap, Afgan, İranlı gibi değişik bölge ve mıntıkalardan insanlar gelmiştir.[230]

H. 1238/1822 yılında Şam'a gelen el-Bağdadî burada Salihiye Dergâhı'nın tesisi ile üçüncü bir merkezi açarak tarikat halkasını genişletmeye çalıştı. Diğer zaviyelerde olduğu gibi burada da birçok âlim, halîfe ve mürid dergâha rağbet etti. el-Bağdadî hemen hatm-i hacegana başlayarak ilimle iştigal etti.[231]

Bu arada halîfesi Ahmed Hatib Erbili'nin Şam'da meydana getirdiği Halidiye mahfillerinin itibar ve nüfuzu, şehrin müftüsü Hüseyin Efendi el-Ciradi'nin tarikata intisabı

---

228 Haydarizâde, *a.g.e.*, 56.

229 Haydarizâde, *a.g.e.*, 55; el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 41.

230 el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 41; Siracüddin, Osman, *Siracü'l-kulûb*, 29-30.

231 Hasan Şükrü, *a.g.e.*, 25.

ve Şam halkının tarikata olan ilgisinin artması şehri bir Halidi merkezi haline getirdi.[232]

Şam'da bulunduğu sırada metruk mescitleri tamir ile buralarda hatm-i hacegan, evrad ve ezkar okutturmak suretiyle ayrı bir faaliyet daha gösteren el-Bağdadî, irşad merkezi olarak Câmiu'l-Addas'ı seçti. Şam'daki halîfesi Ahmed Hatib Erbili'yi el-Muallık ve el-Yergûşiye Câmii'lerinde hatm-i hacegan yaptırmaya memur etti.

Muhammed el-Hânî'yi Muradiye Câmii'ne yine Abdulkadir ed-Dimlani'yi Salihiye'deki Sahiba Câmii'ne aynı görevi ifa için nasip etti. Kendisi ise zaviyede sabahları tedris ile meşgul olurken bütün müridlerin terbiye ve irşadıyla ileri gelen halîfelerinden İsmail Enarani'yi görevlendirdi.[233]

Bütün bunlardan sonra Mevlânâ Halid'in H. 1242/1827 yılında vefatıyla birlikte halîfesi Muhammed el-Firaki'nin girişimleri sonucu Abdülmecid Han Bağdat valisi Necip Paşa'yı Şam Valiliği'ne tayin ederek Halidiler için Şam'da bir câmi, bir tekke ve bir türbe inşa ettirdi.[234]

B- Anadolu'daki Halidî Tekkeleri ve Etkileri

Halidiye tarikatı, Nakşibendîye tarikatının bir devamı olarak çok geniş coğrafyaya yayılma imkânı bulmuş, geniş halk kitlelerinin teveccühünü kazanarak günümüze kadar artarak gelen bir üne sahip olmuş ve toplum hayatında fonksiyonel olarak etkili yerini korumuştur. Tarikatın dünyanın değişik bölgelerinde çok etkili bir nüfuz

---

232 el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 244.

233 el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 47 vd.; el-Hânî, Muhammed, *a.g.e.*, 84; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 244; Kufralı, Kasım, *Nakşibendîye'nin kuruluşu ve gelişmesi*, 109; el-Hafız, Muhammed Muti', *a.g.e.*, 305.

234 Haydarizâde, *a.g.e.*, 51; Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 194 (59. mektup).

özelliğini korumuş olmasında el-Bağdadî'nin fonksiyon ve etkisi göz ardı edilemez.

Anadolu'nun İslâmi siluetinin şekillenmesinde önemli bir görev ifa eden el-Bağdadî, hemen her bölgeye gönderdiği halîfeleri vasıtasıyla toplumun ihtiyaç ve beklentileri noktasında belli oranda çözüm mercii olma özelliğini kazanmıştır. Özellikle tekkeler toplum insicamını sağlamada harç görevi görmüştür.

el-Bağdadî'nin temel tasavvufi anlayışının tezahürü olarak her bölgeye bir halîfe gönderme anlayışı sonucunda, Anadolu'da görev verdiği halîfeleri yeni öğrenciler yetiştirerek tarikatın günümüze ulaşmasını sağlamış fakat bazı silsileler ise munkariz olmuştur.

Anadolu insanı ile oluşturdukları bu ortak dil sayesinde Halidi şeyhleri kurtuluş savaşında çok önemli vazifeler üstlenmişlerdir. Bu bölümde kısaca Anadolu'da görev yapan Halidi şeyhleri ile kurtuluş savaşında üstlendikleri görevler hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Hâlid-i Bağdadî'nin Anadolu'da görevlendirdiği halîfelerinden Feyzullah Erzurûmi, Ödemişli Hasan Kudsi Efendi, Malatyalı Hüseyin Vâiz Efendi'nin hayatı ve faaliyetleri hakkında yeterli bilgi bulunamadığı için burada ismen zikretmek gerekir. Diğer halîfeler şunlardır:

1- *Abdullah Şemdini* (H. 1228/1813),

2- *Hâlid el-Cezeri* (H. 1255/1839),

3- *Muhammed Kudsi Bozkıri* (H. 1269/1852),

4- *Tâhâ el-Hakkari* (H. 1269/1852),

5- *İsmâil Şirvani* (H. 1270/1853),

6- *Ahmed b. Süleyman el-Ervâdi* (H. 1275/1858),

7- *Muhammed el-Hâni* (H. 1279/1862),

8- *Abdülfettah el-Akri* (H. 1281/1864),

9- *Muhammed el-Firâki* (H. 1282/1865),

10- *Osman Sirâcüddin et-Tavili* (H. 1238/1986),

11- *Ahmed Siyâhi* (H. 1294/1874),

12- *Abdullah Mekki el-Erzincani*,

13- *Muhammed Hâfız er-Ruhâvî*,

14- *Ahmed Eğribozi*,

15- *Ali Sebti*.

Kendisinden sonra tarikat silsilesi munkariz olan Abdullah Şemdini Seyyid Tâhâ el-Hakkari tarafından tarikat silsilesine hürmeten dâhil edilmiştir.[235] Çünkü Tâhâ el-Hakkari'yi el-Bağdadî'ye götüren amcası Abdullah Şemdini olmuştur.

Hâlid-i Bağdadî onun hakkında, "*Seyyid Abdullah ne güzel bir şeyhtir. Onda hiçbir kusur yoktur; yalnızca kusuru münkirinin olmamasıdır*",[236] diye bahseder. Yine Tâhâ el-Hakkâri ile birlikte onu zikrederek talebelerine, "*Beni Seyyid Abdullah ve Seyyid Tâhâ'dan üstün tutmayınız*", deyince ashâbının, "*Siz onların üstâdısınız, bu nasıl olur?*" demesi üzerine Bâğdâdî, "*Onlarla ben şehzâdelerle şehzâde hocası gibiyiz; şehzâde hocası öğretip, terbiye ettiği halde şehzâdeler ondan üstündür*", buyurmuştur.[237]

Hâlid el-Cezeri Cizre'de dünyaya geldi. Doğum tarihi bilinmemektedir.[238] Hâlid el-Bağdadî'nin hizmetinde bulunarak zâhiri ve bâtıni ilimleri öğrenip seyr ü sülûkunu tamamladıktan sonra mutlak hilâfet icâzeti alarak memleketi olan Mardin'de irşâd faaliyetine devam etti.[239]

Hâlid el-Cezeri'nin Şeyh Hamid Mardini ile Şeyh Sâlih

---

235 Arvâsi, Sıbgatullah, *el-Minah*, 108-109.
236 Arvâsi, S., *a.g.e.*, 108-109.
237 el-Bağdadî, Süleyman, *el-Hadikatü'n-nediyye*, 73-74.
238 Haydarizâde, *a.g.e.*, 67; Hasan Şükrü, *a.g.e.*, 135.
239 Haydarizâde, *a.g.e.*, 67.

Sıbki adında iki halîfesi olup türbesi Şirnas'ın Basret köyünün karşısındaki kabristanda bulunmaktadır.

Salih es-Sıbki, hocasının vefâtından sonra Basret köyünde irşâd faaliyeti ile meşgul oldu. Kerâmet sahibi olan ve cinlerin sohbetinden istifâde ettiği belirtilen Sâlih Sıbki'nin "Şeyhü'l-Hazin" lakabıyla meşhur Şeyh Muhammed Firsâfi, Şeyh Muhammed Ayni ve Şeyh Muhammed Ahtâbi adında üç halîfesi vardır.

Vasiyeti üzerine vefâtından sonra irşâd faaliyetini Muhammed Ayni sürdürmüştür. H. 1269/1852 yılında vefât eden Hâlid el-Cezeri'nin türbesi Basret'te bulunmaktadır.[240]

Sâlih Sıbki'nin halîfesi olan Muhammed Ayni'nin doğum tarihi bilinmemektedir. İlim tahsiline memleketi olan Ayni köyünde başlayan Muhammed Ayni, burada âlet ilimlerinden *Şerh-i şemsiyye*'ye kadar okudu.

Bir süre sonra seyr ü sülûkunu tamamladı. İcâzetini müteâkib hocası kendisini vekil tayin edip irşâdla görevlendirdi. Bunun üzerine Muhammed Ayni bir hafta Ayni, bir hafta da Basret köyünde kalarak irşâdla meşgul oldu. Yerine son zamanlarında Hâlid Zibâri'yi halîfe ta'yin ederek Basret köyüne yerleşti. Onun vâsıtasıyla tarikat Mardin ve Siirt yöresinde yayıldı.

Müridlerine Ayni köyünün batısındaki tepenin üzerine defnedilmeyi, kabri üzerinde üstü açık kubbesiz türbe yapmalarını ve kubbe yerine türbenin ortasına o bölgede meşhur olan "Bıtım" ağacı dikilmesini vasiyet etti.

"Şeyh Muhsin Efendi" diye meşhur olan Muhammed Kudsi Bozkıri'nin tam adı Muhammed b. Mustafa b. İsa'dır. H. 1198/1781 yılında Konya'ya bağlı Bozkır ilçesinin Aliçerçi köyünde dünyaya gelen Muhammed Kudsi

---

[240] *Evliyâlar Ansiklopedisi*, X/179-180 (*Kitâb ü Ahvâlü'd-dürriyye fi Silsileti'z-Zibâriyye*'den naklen).

Bozkıri, akrabalarından İbrâhim adıyla meşhur Ebû Said Hâdimi (H. 1176/1762)'nin terbiyesinde büyüdü; onun vefâtıyla oğlu Muhammed Efendi'nin derslerine devam etti. [241]

Hâlid-i Bağdadî'nin halîfelerinden Abdullah Şemdini'nin yeğeni olan Tâhâ el-Hakkari, 19. asırda Osmanlılar zamanında yaşamış halîfelerden biridir. Silsile-i aliyyede 31. sırada yer alan Tâhâ el-Hakkari'nin lakâbı Şihâbüddin'dir.[242]

İlk tahsiline babası Molla Ahmed'in yanında başlayarak, küçük yaşta Kur'ân-ı Kerim'i ezberleyen ve ardından zamanın ilim merkezi olan Bağdat, Süleymaniye, Kerkük, ve Erbil'e giderek çağdaşı âlimlerden tefsir, hadis, fıkıh gibi ilimleri okudu; edebiyat ve bazı fen bilimlerini öğrenerek icâzet aldı.[243]

Şeyhinin himmet ve teveccühü ile seksen gün gibi kısa bir sürede seyr ü sülûkunu tamamlayan Tâha el-Hakkâri, el-Bağdadî tarafından Hakkari'nin Berdesur kasabasına hilâfetle görevlendirildi. "Bağlar" kasabasında hilâfet görevini sürdüren amcası Abdullah Şemdini'nin vefâtı üzerine irşâd makâmına geçti.[244]

Özellikle Anadolu'da giderek yaygınlaşan şekliyle Hâlidiliğin intişârında önemli rolü olan Tâhâ el-Hakkari, Tâhâ el-Hariri, Sıbgatullah Arvâsi, Seyyid Fehim Arvâsi, Hacı Hakkâri, Süleyman Berâdesti[245] gibi halîfeler yetiştirdi.

---

241 Hasan Şükrü, *a.g.e.*, 99-100; *Terceme-i Hâl-i Muhammed Kudsi Bozkıri*, Ün. Küt. İbnü'l-Emin ks.no: 449, vr. 116 vd.; Hacı Feyzullah Efendi, *İlm-i Hakikat*, 82 Vassaf Hüseyin, *a.g.e.*, I/165.

242 Hiskav, *Seyyid Tâhâ-i Hakkâri*, 5; Yılmaz, Hasan Kâmil, *Altın Silsile*, 199.

243 Haydarizâde, *a.g.e.*, 67; el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 76; el-Hâni, Abdülmecid, *a.g.e.*, 260; Yılmaz, Hasan Kâmil, *a.g.e.*, 199.

244 gösterilen yerler.

245 el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 76; Arvâsi, Sıbgatullah, *a.g.e.*, 164.

Kırk iki yıl süren irşâd faaliyeti sırasında Mısır'dan Kafkasya, Irak ve Suriye'ye; İran'dan Anadolu ve Balkanlar'a kadar irşâd ağını genişletti. Sürekli murâkabe hâlinde olması dolayısıyla boynundaki kemiğin dışarıya doğru eğilmiş olduğu bildirilen Tâhâ el-Hakkari, halîfelerine şu tavsiyelerde bulunmuştur: "*Halka önce işâretle muamele edin, bu fayda vermezse sözle uyarın. Bundan da nasip almayandan yüz çevirin.*"

Muhammed Es'ad Erbili, Tâhâ el-Hariri'nin halîfesidir. Es'ad Erbili, yaklaşık H. 1293/1880'de İstanbul'a gitmeye karar verdi. Cağaloğlu'nda Beşir Ağa Dergâh'ında bir süre misafir olarak kaldı. Daha sonra Çarşıkapı'daki Molla Piri Câmii'nin müezzin odasına yerleşerek Fatih Câmii'nde Hâfız Divânı'nı okuttu. Bu sırada II. Abdülhamid'in damadı Halil Paşa kendisini saraya davet ederek sohbetlerinden istifâde etti. Ayrıca kendisi Meclis-i Meşâyıh üyeliğine tayin edildi.

İlim ve irşâd faaliyetlerinde bulunduğundan kendisine bir tekke şeyhliği verilmesini istedi. Bu sırada şeyhlik makâmı boş bulunan Odabaşı semtindeki Kelâmi Dergâhı'nın şeyhliğine talip oldu. Kâdiri tarikatı icâzetine sahip olmadığı ve mezkur tekke Kâdiri tekkesi olduğu gerekçesiyle bu isteği uygun görülmedi.

H. 1303/1883'de Kâdiri şeyhi Abdülhamid er-Rifkâni'den icâzet aldı. İcâzetnâme'yi ibrâz edince dergâhın şeyhliğine tayin edildi. Bu dergâhda Kâdiri ve Hâlidi âdâb ve erkânına göre irşâd faaliyetinde bulundu. Zaman zaman Fatih Halıcılar'daki Feyzullah Efendi Dergâhı'na devam ettiği de söylenmektedir.[246]

Meşrûtiyetin ilânını müteâkib müridlerinin dâveti üzerine H. 1324/1908 yılında tekrar İstanbul'a gelen Muhammed Es'ad Erbili, Kelâmi Dergâhı'nı zemin kat üzerine

---

[246] gösterilen yerler.

genişleterek yeniden inşâ ettirdi. Üsküdar'daki Selimiye Dergâhı şeyhliği boşalınca kendisine görev tevcih olundu. Niyâbeten oğlu Mehmed Ali Efendi'yi buraya tayin eden Es'ad Efendi kendiside ara sıra dergâha gelip irşâd faaliyetini oğluyla beraber yürüttü. Bu dönemde milli mücâdelenin başlamasıyla Ankara'ya gidecek olan Fevzi Çakmak söz konusu dergâhta Es'ad Efendi ile bir kaç defa görüştü.[247]

Abdülhakim Arvasi, tarikat içinde önemli bir yere haizdir. Tahsilini tamamlayıp icâzet aldıktan sonra H. 1298/1882'de Başkale'ye gelerek medrese yaptırdı ve zengin bir kütüphâne kurdu.[248]

Medresede yaklaşık yirmi yıl ders okutan Arvasi, H. 1305/1889'da hocası Seyyid Fehim Arvasi'den Nakşibendîye, Kübreviye, Kâdiriyye, Çeştiye ve Sühreverdiye tarikatlarından icâzet aldı.[249]

Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında Ruslar Başkale'yi işgal ederek Arvasi'nin medresesini yıkıp, kütüphânesini yakması üzerine Bağdat'a gitmek için Başkale'den ayrılarak âilesiyle Musul'a yerleşti. İngilizlerin Bağdat'ı işgali ile Adana'ya gelen Arvâsi, bilâhare Eskişehir'e ve 1919 yılında da İstanbul'a gelerek bir süre Evkaf nezâretince Eyüp'deki Yazılı Medrese'de misâfir edildikten sonra Eyüp Kaşgâri Dergâhı şeyhliğine tayin edildi.[250]

Hâlid-i Bağdadî'nin Anadolu'ya gönderdiği halîfelerden biri olan İsmâil Şirvâni Şirvan'a bağlı Şemâhi kasabasında H. 1197/1781'de dünyaya gelmiştir.

---

[247] *Tasavvuf*, sy. 8, s. 3-4; Kara, Mustafa, "*Cemiyyet-i Sufiyye*", *DİA*, VII/335.

[248] Vassaf, *a.g.e.*, II/59; Kısakürek, Necip Fazıl, *Son Devrin Din Mazlumları*, 285 vd.; Azamat, Nihat, "*Abdülhakim Arvasi* ", *DİA*, I/211.

[249] gösterilen yerler

[250] Vassaf, *a.g.e.*, II/59-60; Vakkasoğlu, Vahbi, *a.g.e.*, 26-27; Azamat, Nihat, *a.g.m.*, I/211.

Tahsil çağına ulaşınca Şemahi kasabasında bulunan âlimlerden Baba Efendi'nin talebesi Mehmed Nûri Efendi'den aldığı ilimle ilk tahsiline başlayıp Molla Câmi'nin *Kâfiye* şerhine kadar okuduğu belirtilen Şirvâni'nin H. 1215/1800 yılında Erzincan'a gidip oradaki âlimlerden Evliyâzâde Abdurrahman Efendi'den ders gördüğü, icâzetini müteakip Tokat'a, bir yıl sonra Bağdat'a oradan da Süleymaniye'ye gidip Yahya el-Mervezi el-Imâdi ve Molla Mehmed İbn-i Adem'den hadis ve riyâziye okuduğu Amasya Tarihi'ndeki bilgilerden anlaşılmaktadır.[251]

H. 1220/1805 senesinde Burdur'da fıkıh okuyan Şirvâni, memleketi olan Şirvan'a dönmüş, yedi yıl ilim öğrenmekle meşgul olduktan sonra H. 1228/1813 yılında İstanbul'a yerleşmiştir.

Süleymaniye'de tam hilâfet ve irşâd izni alarak el-Bağdadî tarafından Kafkasya'da bulunan Şirvan'a gitmesi emredilen Şirvani orada halkın teveccühü ile karşılaştı.

Şeyh Şâmil'in şeyhi olan Şirrvâni bir çok halîfe yetiştirdi. Bu halîfeleri Kazan ve Tatarların arasına hatta Sibirya'ya kadar Rusya'nın en ücrâ köşelerine gönderdi.[252]

H. 1232/1817'de icâzet alıp Şirvan'da dokuz yıl kalan Şirvâni Rusya'nın Şirvânı istilâsı üzerine Ahıska'ya gidip iki yıl kaldı. Ahıska'nın da işgaliyle H. 1243/1828'de dört yıl Amasya'da, dokuz yıl Sivas'ta kalıp tekrar Amasya'ya döndü.[253]

H. 1270/1853 yılında vefât eden Şirvâni Amasya'da defnedilmiştir. Suriye Valiliği'nden sonra sadrazam olan

---

[251] Olcay, Osman Fevzi, *Amasya Tarihi*, Üniversite Küt. No: 9382, v. 16; İbnü'l-Emin M. Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 436.

[252] el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 80; Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 174; Olcay, Osman Fevzi, *a.g.e.*, v. 16; İbnü'l-Emin M. Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 436.

[253] gösterilen yerler.

oğlu Mehmed Rüştü Paşa tarafından türbesinin ve tekkesinin yanına bir câmi inşa ettirilmiştir. Muhammed Yerâgi, Şirvâni'nin halîfesidir. Şeyh Şâmil, Muhammed Yerâgi'den hilâfet almıştır.

Osman Abdülmennan Efendi, Osman Atıf Efendi'nin halîfesidir. Karahisar Sâhib sancağına bağlı Yaka köyünde H. 1244/1828 yılında dünyaya gelen Osman Abdülmennan Efendi, memleketinde gördüğü ilk tahsili müteâkib İstanbul'a gelerek Şehri Hâfız (H. 1281/1864)'dan icâzet aldı. Bir müddet Bayezıt Câmii'nde tedrisle meşgul olduktan sonra H. 1275/1858'de Denizli'ye gelerek zâhir ve bâtın ilimleri okutmaya devam etti.[254]

H. 1305/1887'de Nâkibü'l-Eşrâf kaymakamlığı kendisine verilen Osman Abdülmennan Efendi'nin on halîfesinin olduğu; ayrıca müridleri arasında İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal ve kardeşi Ahmed Tevfik'in bulunduğu yine *Sefine*'de zikredilmektedir.[255]

el-Bağdadî'nin son halîfesi olduğunu, bizzat kendisinin ifâde ettiği[256] Ervâdi'nin Trablus-Şam vilâyetine bağlı Ervad[257] kasabasında dünyaya geldiği ve bu nisbe ile şöhret bulunduğu bilinmekte ise de doğum tarihi konusunda kesin bir tarih tespit edilememiştir.

İlk tahsilini memleketinde başladığı belirtilen Ervâdi'nin bilâhare ilmini ikmâl etmek ve dağarcığını geliştirmek üzere Trablus-Şam ve Mısır'a seyahatlerde bulunduğu ve muhtelif üstâdlardan icâzet aldığı nakledilmektedir. Ahmed

---

254 Vassaf, *a.g.e.*, II/205; *Hediyyetü'l-ârifin*, I/660-662; Ahmed, Muhammed, *et-Tarikatü'n-Nakşibendîye ve a' lâmüha*, 112.

255 gösterilen yerler.

256 el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 77.

257 Ruâd veya Reyâd diye de ifâde edilen bu kasaba Suriye'nin karşısında ve Trablus'un güney batısında bir adadır. (bkz. Şemsettin Sâmi, *a.g.e.*, II/842)

Ziyâüddin Gümüşhânevi (H. 1331/1893), "*İlim ve tarikatı kendisinden aldığım şeyhim Ahmed b. Süleyman el-Hâlidi'de müteaddid şeyh ve muhtelif ulemâdan feyz almıştır*",[258] demektedir. Burada verilen isimlerden bu zâtların sadece kimliği tespit edilebilmektedir. Bunlar; Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî (H. 1242/1826) ile Şeyh Muhammed el-Fudali (H. 1236/1820), Şeyh Ahmed et-Temimi (H. 1236/1820'den sonra), Şeyh Ahmed Sâvi el-Halveti en-Nakşibendî (1241/1825), Muhammed ibn Âbidin (H. 1252/1836), Şeyh Abdurrahman el-Küzberi (H. 1262/1846), Mustafa el-Bolaki (H. 1263/1848), Hüseyin ed-Decâni (H. 1274/1858), İbrâhim el-Bâcûri (H. 1277/1860), Mustafa el-Mübellat el-Ahmedi (H. 1284/1867), Şeyh Abdurrahman el-Uşmûni (H. 1321/1903) başta gelmektedir.[259]

Ervâdi'nin ilim tahsilini yukarıda mezkûr ulemâdan ikmâl edip, icâzet aldıktan sonra birçok hocasını geride bırakacak şekilde bu sahada büyük bir mesafe kat ettiğini belirten kaynaklar, onun üstadlık pâyesini kazandıktan sonra bir tarikata intisâb ederek mânevi mertebe kat etmek istediğine de temas etmektedir.[260]

Bir diğer halîfe Muhamed el-Hânî'dir. Mevlânâ Hâlid'in hizmetinde bulundu, ondan ilim ve feyz aldı. Hocasından aldığı hilâfetle tarikat neşrine başlayan Muhammed el-Hâni İstanbul'da bulundu ve birçok kimsenin Hâlidiye'ye intisâb etmesine vesile oldu.[261]

---

258 el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.,* 77.

259 Gümüşhânevi'ye ait icâzetname Süleymâniye küt. yazma bağ. bl. no: 550 vr. 4a, 7b; Kevseri, *a.g.e.*, 85; Kevseri, *et-Tahrirü'l-veciz*, 4-5; Gündüz, İ., *Gümüşhânevi Ahmed Ziyâüddin*, 38-39.

260 Kevseri, *a.g.e.*, 85-86; Gündüz, İ., *a.g.e.*, 39.

261 Kehhale, *Mu'cemü'l-müellifin*, X/249; Bağdadlı İsmail Paşa, *Esmaü'l-müellifin*, II/377; el-Hâni, Abdülmecid, *a.g.e.*, 276; Zirikli, *a.g.e.*, VI/242; Brokelmann, *SUP*. II/77.

el-Hânî, Abdülkadir Cezâiri'nin babası Muhyiddin el-Cezâiri ile H. 1242/1825'de Şam'a geldi. Muradiye Câmii'nde irşâdla meşgul oldu.[262] Hama ve Halep civarında tarikatı neşretti. el-Cezâiri'nin burada el-Hani'den hilâfet alarak tarikatı Trablus ile Cezâyir'de neşretti.

el-Bağdadî'nin Anadolu'daki halîfelerinden Muhammed el-Firâki'nin aslen Eyyübiyeli olup mürşidi ile sürekli beraber olduğu, sohbetlerine devam ettiği hocasının Süleymâniye ve Bağdat üzerinden Şam'a dönüşünde yanında bulundu.[263]

Seyr ü sülûkunu tamamladıktan sonra irşâd makâmına ulaşıp hilâfet izni alan, sürekli celâl, cezbe ve sekr[264] hâlinde bulundu. el-Firâki Diyarbakır'a halîfe olarak gönderildi.[265]

Ayrıca el-Bağdadî Diyarbakır'a gittiğinde onun için; "*(...) Sizlere terk ve tecrid sahibi, müridlerin perdelerini kaldırmada tecrübeli, tesiri kuvvetli birisini seçtim. Bu zat bâki olan Mevlâsına yönelmiş arkadaşımız, Firâki nisbesi ile meşhur Şeyh Muhammed'dir. Konuşması ve görünüşü zayıf olmasına rağmen tasarrufu ve kalbi yönleriyle büyük olduğunu göreceksiniz. Şeriat şiârı tarikatta yolu olduğu müddetçe kendisine uyunuz*",[266] demesi bize el-Firâki'nin fazileti yanında tarikatın irşâd özelliklerine ve şeriata bağlılığını; yine onun tasarrufu güçlü ve tarikatta önemli bir mertebeye hâiz olduğunu göstermektedir.

---

[262] el-Azzavi, *Hulefâ-i Mevlânâ Halid*, 212-213.

[263] Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 58. mektup; el-Bağdadî, Süleymen, *a.g.e.*, 80; el-Hâni, Abdülmecid, *a.g.e.*, 260.

[264] Haydarizâde, *a.g.e.*, 67.

[265] Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, gösterilen yer

[266] *a.g.e.*, gösterilen yer.

el-Bağdadî'nin derece bakımından ilk halîfesi[267] olan Osman Sirâcüddin Efendi Tavilâ köyüne yerleştiği için "Tavili" Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in torunu Hz. Hüseyin'in soyundan olduğu için "Hüseyni"[268] nisbeleriyle bilinmektedir.

et-Tavili, H. 1238/1822'de Şam'a göç eden el-Bağdadî'den sonra Tavila'ya yerleşerek bu bölgede ve Süleymâniye civârında yaklaşık kırk yıl eğitim öğretim ve irşâd faaliyetinde bulundu. Tarikatın Osmanlı Devleti ve İran'da yayılmasında büyük hizmetler ifâ etti.[269]

Pek çok Hristiyan ve Yahudi'nin onun sohbetleriyle hidayete ermiş olması[270] onun irşâd konusundaki etkisi ve başarısını tespit açısından önemli bir husus olarak karşımıza çıkar.

Geniş bir coğrafya üzerinde etkisi olan et-Tavili'nin açmış olduğu dergâhın Türk, Azeri, Arap, Afgan, ve İran'dan gelen talebelerle dolup taşması; ayrıca âlimlerinde bu halkaya iştirâk etmiş olması[271] onun ilim ve mertebesini açıkça ortaya koyar.

Hâlidiyye tarikatının Anadolu'da intişârında önemli hizmetler icrâ eden Ahmed Siyâhi H. 1191/1777'de Kastamonu'nun Kırkçeşme Mahallesi'nde dünyaya geldi.[272]

Kur'ân-ı Kerim okumayı zamanın zâhid ve âbidlerinden Şaban Efendi'den öğrendikten sonra ilk tahsiline Mustafa Efendi isimli bir zâtın huzurunda başladı. Amasyalı Uzun Ali Efendi, Müderris Numan Efendi ve Buhari Abdülaziz

---

267 el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 74-75; Haydarizâde, *a.g.e.*, 59.

268 Siracüddin, Muhammed Osman, *Kitâbü sirâcü'l-kulûb* (trc. Selahattin Alpay), 27.

269 *a.g.e.*, 30.

270 Hasan, Ş., *a.g.e.*, 118-119.

271 Siracüddin, Muhammed Osman, *a.g.e.*, 30.

272 M. Zühdi, *Tahassür*, 9; el-Hâni, Abdülmecid, *a.g.e.*, 259.

Efendi'nin derslerine devam ederek ilmini genişletti. Ardından Amasya'ya giderek Hoca Piyas'dan mantık, Hoca Mehmed Caniki'den tefsir dersleri aldığı M. Zühdi tarafından belirtilir.[273]

Nakşibendîye yolunun büyüklerinden Hoca Numan Efendi'nin sohbetlerine iştirâk ettiği, bu hocalardan icâzet aldıktan sonra Çorum'da Yusuf Bahri Efendi'den hadis okuyarak hadis hâfızı unvanını aldığı, birkaç defa Çerkeş'e gidip Halvetiye tarikatı büyüklerinden Mustafa Efendi'nin sohbetlerinde bulunduğu *Tahassür*'de verilen bilgiler arasında yer alır.[274]

Şeyh Mustafa Efendi'nin, "Senin feyzine sebep olacak olan zâtın adı Hâlid olacak. Onu ara",[275] tavsiyesi üzerine karadan hacca gitmek üzere yola çıktı. Şam'a varıp Hâlid-i Bağdadî'nin ismini duyunca, "Hocam, Şeyh Mustafa Efendi'nin buyurduğu Hâlid bu olabilir", diyerek sohbetlerine devam edip talebe oldu. el-Bağdadî ile hacca gitti. Başına sürekli siyah sarık sardığı için hocası tarafından kendisine "*Siyahi*" lakâbı verildi.[276]

Seyr ü sülûkunu tamamladıktan sonra mutlak hilâfetle irşâd hizmetinde görevli olarak H. 1241/1827 senesinde Kastamonu'ya dönen Siyâhi Abdülbâki Medresesi müderrisliğine tayin edildi ve birçok talebe yetiştirdi.[277]

Kendisi hakkında Tahassür'de verilen şu bilgiler manidârdır:

"*Bir gün Hâlid-i Bağdadî'nin halîfelerinden Abdülfettah el-Akri Bağdat'tan İstanbul'a gelirken Ahmed Siyâhi'yi*

---

[273] M. Zühdi, *a.g.e.*, 9-10.
[274] M. Zühdi, *a.g.e.*, 10; Çiftçi, Fazıl, *Kastamonu Câmileri, Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler*, 229.
[275] M. Zühdi, *a.g.e.*, 10.
[276] M. Zühdi, *a.g.e.*, 12.
[277] M. Zühdi, *a.g.e.*, 13-14.

ziyaret için Kastamonu'ya uğradı. Bu durum kendisi ve talebelerini çok sevindirdi. Kastamonu âlimlerinden olup Siyahi'nin ilmi üstünlüğünü kabul etmeyen Keskinzâde Ahmed Efendi, el-Akri'ye gelerek tasavvuf dersleri almak istediğini belirtti. el-Akri ise 'Şeyh Siyahi buradayken bizim ders vermemiz edebe uygun olmaz.' diyerek bu isteği reddetti. Keskinzâde bunun üzerine özür dileyerek Siyahi'ye talebe oldu."[278]

Hâlid-i Bağdadî'nin halîfelerinden Mekki ve Erzincani nisbetiyle meşhur olan Abdullah Mekki'nin 19. asırda yaşamış olduğu bilinmekle beraber, doğum ve vefât tarihleri hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.[279]

Abdullah Mekki'nin zamanının usûlüne göre ilim tahsil edip, ilimde yüksek mertebeye ulaştıktan sonra el-Bağdadî'yi Bağdat'ta tanıdığı, sohbetleriyle şereflenip icâzet-i tâmme ile hilâfet aldığı anlaşılmaktadır. el-Bağdadî'nin bazı hac yolculuklarında kendisine, "*Bu defa hacca gelişim seni ziyaret içindir*",[280] dediği *Mecd-i Talid*'de rivâyet edilen Abdullah Mekki'nin tasavvufta sahv ve bekâ makâmında bulunduğu Haydarizâde tarafından zikredilmektedir.[281]

Hâlid-i Bağdadî'nin mânevi terbiyesinden istifâde edip feyz alan Abdullah Mekki irşâd görevi ile Anadolu şehirlerinden Erzincan ve Erzurum'a uğradı. Erzincan'a gelişlerinde etrafa baktıktan sonra:

"*Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî'nin bizi görevlendirip tarif buyurdukları memleket burası olmalıdır. Burada bir zâtın bizde nâsibi ve emaneti vardır*", dediği Erzincan

---

[278] *Tahassür*, 18; Çiftçi, Fazıl, *a.g.e.*, 230.
[279] Haydarizâde, *a.g.e.*, 52; el-Hâni, Abdülmecid, *a.g.e.*, 259; Hasan Şükrü, *a.g.e.*, 127; Şahin Erdoğan, *Erzincan Tarihi*, II/278.
[280] Haydarizâde, *a.g.e.*, 59.
[281] *a.g.e.*, gösterilen yer.

Tarihi'nde[282] belirtilen Abdullah Mekki'nin bu ifade ile orada "Terzi Baba" lâkabıyla bilinen Muhammed Vehbi (ö. H. 1264/1847)'yi kast ettiğini daha sonraki gelişmelerden anlamaktayız.

Erzincan'da ne kadar kaldığı bilinmeyen Abdullah Mekki, Hâlidiyye tarikatına bu yörede kendisinin vâsıtasıyla ilk intisâb eden Muhammed Vehbi'ye irşâd için mutlak hilâfet vererek Erzurum'a oradan da Kudüs'e gitti. Ardından Mekke-i Mükerreme'ye geçerek oraya yerleşti ve irşâd faaliyetlerine devam etti.

Daha sonra yerine Şeyh Süleyman b. Hasan el-Kırımi'yi bıraktığı ve Mekke'de vefât ettiği Süleyman Zühdi tarafından ifade edilmektedir.[283]

Halîfelerinden en meşhuru Yanyalı Mustafa İsmet Efendi'dir. Hâlidiyye tarikatının Anadolu'da intişârında büyük hizmetleri bulunan Mekki'nin günümüze kadar ulaşan bir tarikat silsilesine sahip olması onun etkisinin sınırını göstermektedir.

Hâlid-i Bağdadî'nin Urfa'da görevli halîfesi olan Muhammed Hâfız'ın doğum ve vefât tarihleri tespit edilememiştir.

Hâlid-i Bağdadî Hindistan'a gitmeden önce hac yolculuğu esnasında Urfa'ya uğrayarak Halîlü'r-Rahman Mescidi'ne geldiği ve o sırada Muhammed Hâfız'ın Yahya Efendi adında bir zat ile ilim tahsîl ettikleri ve Hâlid-i Bağdadî'in Yahya Efendi'ye, "*Arkadaşın Muhammed Hâfız yakında bana tâbî olacaktır*", dediği Haydarizâde ve Süleyman el-Bağdadî tarafından rivayet edilir.[284] Hâlid-i

---

282 Şahin, Erdoğan, *a g.e.*, II/279.

283 Zühdi, Süleyman, *Mecmuatü'r-resâil*, 18-19; Kazanî, *en-Nefâis's-sânihât*, 178-179.

284 Haydarizâde, *a.g.e.*, 61; el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 77-78.

Bağdadî'nin Hindistan'a gitmeden önceki haccı H. 1220/1804'de olduğuna göre bu görüşmenin bu tarihte olduğunu söyleyebiliriz.

Hâlid-i Bağdadî'nin Hindistan dönüşü Süleymaniye'ye uğradıklarında Muhammed Hâfız'ın dünya meşguliyetlerini bırakarak dergâhın kudsiyetinden istifâde etmek amacıyla Süleymaniye'ye geldiği sırada el-Bağdadî kendisine:

"*Ey Muhammed! Arkadaşın bana tâbi olacağını söylemedi mi?*" diye sorması üzerine ona, "*Evet!*" cevabını verdi.[285]

Bu durum Muhammed Hâfız'ın fazîleti yanında, Hindistan'a gitmeden önce Hicaz yolunda irşâddan haber veren Hâlid-i Bağdadî'nin kerâmet ve velâyet-i kübrâ sahibi olduğunu bize göstermektedir.

19. asırda yaşamış olan Ahmed Eğribozî'nin Hâlid-i Bağdadî'nin Anadolu'da görev verdiği halîfelerinden olmakla beraber doğum ve vefât tarihleri tespit edilememiştir.

Küçük yaşta zamanın usûlüne göre ilim tahsîl eden Eğribozî'nin Hâlid-i Bağdadî'nin sohbetinde ve hizmetinde bulunup seyr ü sülûkunu tamamladığı, mutlak hilâfet ve irşâd izni aldıktan sonra uzun bir süre Bağdat'ta kaldığı Haydarizâde tarafından ifade edilmektedir.[286]

Ubeydullah Haydarî'den ders okuyan Ahmed Eğribozî hakkında Haydarizâde şöyle der:

"*Adı geçen şeyh (Ahmed Eğribozî) bana çok iltifat ederlerdi. Müstecâb duaları, kudsî nazarları sebebiyle pek çok hayra nâil olduğum gibi, ona hizmetle de müşerref oldum. Bağdad zâviyesinde ayrı bir odası bulunup Seyyid*

---

[285] gösterilen yerler.
[286] Haydarizâde, *a.g.e.*, 60.

Abdülğafûr Müşâhidî ve Muhammed Cedîd beraberinde olduğu halde irşâd ve ders okutmakla meşgul oldu..." [287]

Ahmed Eğribozî, Abdulvehhab es-Sûsî'nin tarîkattan tardından sonra hilâfet merkezi İstanbul'da halîfelik yaptı. Hâlid-i Bağdadî'nin vefâtından sonra ise aile efrâdına yardımcı olmak, onların ihtiyaçlarını gidermek için Şam'a çağırıldığı el-Hanî tarafından belirtilir.[288]

Bağdat'ta evlendikten sonra İzmir'e gelip irşâd faaliyetini sürdüren Ahmed Eğribozî, orada vefât etmiş olup kabri İzmir'dedir. Kendisinden sonra tarîkat silsilesi tespit edilememiştir.

Aslen Diyarbakırlı olan Ali Sebtî Efendi ise buluğ çağına ulaştıktan sonra yörenin tanınmış âlimlerinden ders görerek icâzet aldı. Hâlid-i Bağdadî, Hindistan dönüşü kendisine misafir oldu. Ali Sebtî onunla Şam'a gitti. el-Bağdadî'nin vefâtına kadar hizmetinde bulundu.[289]

Nakşibendîye'nin Anadolu ve Balkanlar'a tarîkat şeklinde girişi ilk defa Molla İlâhi (ö. H. 896/1491) vâsıtasıyla olmuştur. Molla İlâhi, Kütahya'nın Simav ilçesindendir. Ahrâriyye koluna mensuptur.

Anadolu'ya gelip memleketine yerleşmiş ve tekkesini kurarak burada irşâd faaliyetine başlamıştır.[290] Müceddidiye kolu ise Murad Buharî ve Mehmed Emin Tokadî (ö. H. 1158/1745) vâsıtasıyla Anadolu'ya gelmiş fakat etkileri sürekli olmamıştır.

Molla İlahî'nin halîfeleri vâsıtasıyla tarîkat kısa sürede Isparta, Akşehir, Kastamonu, Bolu, Bursa gibi yörelere yayıldı.[291]

---

[287] *a.g.e.*, 52-60.
[288] el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 260.
[289] *a.g.e.*,114.
[290] Taşköprüzâde, *eş-Şakâik*, 250.
[291] Molla İlâhi ve halîfeleri için bkz. Câmi, *Nefahâtü'l-üns*, (Tercüme

Abdullah ed-Dihlevî'nin halîfesi Hindli Mahmud Can İstanbul'a geldi ve epeyce mürid topladı. Abülmecid'in annesi Bezm-i Âlem Vâlide Sultan, (ö. 1853) kendisi için Mekke'de bir zaviye yaptırmıştı. İstanbul'da Bâlâ Dergâhı Şeyhi Ali Efendi hem Mahmud Can'ın halîfesi ve hem de Adile Sultan'ın mürşidi idi. Reisü'l-kurra Abdullah Efendi ve Hattat Mustafa İzzet Efendi 1830'da kendisinden hilâfet almışlardı. Şeyh Mazhar Can'ın faaliyetleri fazla sürmedi ve yerini Hâlidiler aldı.

Nakşibendîye tarîkatı, 19. yy. Osmanlı ilim ve kültür hayatı içinde önemli bir yer tutar. Bu konu özellikle 19. yy. Osmanlı Devleti'nin yapısını tanımak bakımından son derece ehemmiyetlidir.

Hâlid-i Bağdadî'ye nispetle "Hâlidiye" adı ile anılan bu tarîkat, âdâb ve usûl açısından müstakil bir tarîkat değildir. Tarihi seyri içerisinde değişik isim ve nisbelerle maruf olan Nakşibendîye tarîkatının bir devamı, el-Bağdadî' de bu silsile içerisinde Nakşibendîye yolunun yenileyicisi, bir kolbaşı ve şube müessisi durumundadır.

Müceddidiye kolunun Hindistan yöresinden batıya doğru yayılmış olmasının el-Bağdadî'nin faaliyeti için bir zemin hazırladığı muhakkaktır.

Nakşibendîye tarîkatının önemli şahsiyetlerinden olan Muhammed Masum'un halîfesi Muhammed Murad Buharî (H. 1141/1729) 1681 ile 1686 yılları arasında İstanbul'da bulundu ve bu esnada Sultan'ın teveccühünü kazanarak Şeyhü'l-İslam Feyzullah Efendi

---

ve şerh: Lamii Çelebi), 461; Taşköprüzâde, *eş-Şekâik*, 250; Kufralı, "*Molla İlâhi ve kendisinden sonraki Nakşibendîye muhiti*", *Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* (TDED), c. III, s. 1-2, 135-150; Kara, Mustafa, "*Bursa'da Tarikatlar*", I/156; Kara, Mustafa-Algar, Hamid, "*Abdulah-İlahî*", *DİA*, I/110; Kara, Mustafa, "*Emir Buharî*", *DİA*, XI/126.

başta olmak üzere birçok âlimi Nakşibendîye tarîkatına intisâb ettirdi. Hatta Sultan, Şam yakınlarında bulunan malikânesini ona hediye etti.[292]

Muhammed Masum'un diğer halîfesi Şeyh Ahmed Cüryanî Cârullah (H. 1119/1707)'a ulaşan silsileye ise Sirhindî'nin *Mektûbât*'ını Osmanlı Türkçe'sine çeviren Mustakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi (H. 1202/1787) ve çok sayıda Osmanlı bürokratı müntesibdir.[293]

el-Bağdadî'nin Anadolu ve tarîkatın ulaştığı diğer bölgelerdeki etkisi, manevî nüfuzu değişik bir görünüm arz ederek uzun vâdeli olmuştur. Çünkü el-Bağdadî tarîkat silsilesinde Ubeydullah Ahrâr'dan sonra isminden en fazla bahsedilen bir şahsiyet durumundadır. Bunun sebebi ise kanaatimizce el-Bağdadî'nin Nakşibendîye tarîkatının geleneksel şeriat anlayışına uygun sûfiye ve ilmiye çekişmesini ortadan kaldırmaya çalışması ve kendi döneminde toplumun sosyal yapısını çok iyi tanıyan bir tarîkat anlayışına sahip olmasıdır.

el-Bağdadî'nin Anadolu'ya gönderdiği halîfeler vâsıtasıyla Nakşibendîye tarîkatına mensup bazı şeyhler, inâbelerini Hâlidiyye tarîkatı ile yenilemişlerdir. Bu yüzden bazı Nakşî tekkelerinde Hâlidi şeyhleri irşâd hizmetini ifâ etmişlerdir.[294]

---

292 el-Murâdî, Muhammed Halil, *Silkü'd-dürer fi ayâni'l-karni's-sânî aşer,* IV/130; Algar, "*Political Aspest Of Naqshbandi History*", *Naqshbandıs*, XVIII, 137; Manneh, "*The Naqshbandıyya-Mucaddıdıyya In The Ottoman Lands In The Early 19 Th Century*", *Die Welt Des İslâms*, XXII/17.

293 Mehmed Tahir, *a.g.e.*, I/168-169; Manneh, *a.g.m.*, 18; Algar, *a.g.m.*, 137.

294 Üsküdar Alaca Minare Tekke'sinde Abdülfettah Efendi ile Murad Molla Tekkesi şeyhi Ali Talib Efendi buna örnek olarak gösterilebilir. (bkz. Akbatu, Ş. .'*İstanbul tekkeleri silsile-i meşâyıhı*", *İMM,* IV/70 -81; Gündüz, İ., *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 246).

Doğu Anadolu bölgesinde tarîkatın neşrinde dikkatimizi çeken halîfeler Abdullah Şemdinî ve Tâhâ el-Hakkarî'dir. Tâhâ el-Hakkarî vâsıtasıyla tarîkat sadece Doğu Anadolu'da değil İran, Mısır ve Kafkasya'da da yayılmıştır.

İran hükümdarı Mehmed Şâh gördüğü bir rüya vesilesi ile ehli sünnet mezhebini kabul etti ve Tâhâ el-Hakkarî'den bir muallim istedi.

el-Hakkarî talebesi Abdurrahim'i İran Şâh'ına gönderdi. Kalan Şah, Abdurrahim'in hak mezhebi taliminden memnun kalınca Türk sınırına yakın iki köyü Tâhâ el-Hakkarî'ye bağışladı. Fakat el-Hakkarî kabul etmedi. Bunun üzerine Şah köyleri vakfedip el-Hakkarî'ye zinetli bir asa ile bir cübbe gönderdi. Tâhâ el-Hakkarî hediyeleri kabul etmeyip sadece "*Elhamdülillah!*" demekle yetindi. Sultan Abdülmecid Hân duruma vâkıf olunca Tâhâ el-Hakkarî'ye bağlılık ve ihtiramlarını bildirdi. el-Hakkarî'de hediyeleri sultana gönderdi.[295]

Sultan Abdülmecid Hân zamanında Müks Kaymakamı bir hatası sebebiyle kaymakamlıktan azl edilmiş ve yakalandığında hapse atılması için emir verilmişti. Kaymakam Derviş Bey Fehim Arvasî'ye gelerek Erzincan müşirine affı için rica etmesini istedi. Fehim Arvasî onu Tâhâ el-Hakkarî'ye gönderdi ve el-Hakkarî'nin yazdığı bir mektupla kaymakam affedildi. Bu hususlar tarîkatın hem halk hem de devlet nezdindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde tarîkat Muhammed el-Firâkî ve Hâlid el-Cezerî tarafından neşredilmiştir. Önce Diyarbakır'a halîfe olarak nasip edilen el-Firakî, daha sonra Abdülvehhab es-Sûsî'nin sebep olduğu anlaşmazlıkları gidermek üzere İstanbul'a gönderildi.

---

[295] Hiskav, *a.g.e.*, 13, 21.

el-Firâkî'nin çabaları sonucu Abdülmecid Hân, Necip Paşa'ya emir vererek şahsî hesabından Hâlid-i Bağdadî'ye bir türbe inşâ ettirdi. Türbedarlık görevini ise Muhammed el-Firâkî'ye verdi. el-Firâkî ayrıca Şam'da tarîkat neşrinde bulunmuş bir şahsiyettir. Özellikle Amasya ve çevresinde tarîkatı yayan İsmâil Şirvânî ve halîfesi Şeyh Fevzi Molla ile Hamza Nigârî'dir. Bu silsilede yer alan diğer önemli bir şahsiyet Şeyh Şâmil'dir. Her ne kadar Anadolu'da bulunmadıysa da İsmâil Şirvanî'nin halîfesi olması bakımından faaliyetlerinden kısaca bahsetmekte fayda mülahaza ediyoruz.

Şeyh Şâmil (H. 1288/1870) 19. asırda ortalarında Ruslar'ın Dağıstan'a saldırısında hem bir komutan hem de bir mürşid olarak yaklaşık yirmi yıl savaştı ve kendi hayatında efsânevi bir dönem vucûda getirdi.[296] Onun vâsıtasıyla tarîkat Çeçen bölgesine, orta ve batı Kafkasya'ya yayıldı ve bu bölgenin politik, sosyal ve kültürel hayatının tamamlayıcı bir unsuru haline geldi. Tarîkat Azerbaycan'ın kuzeyi, orta Asya'da Türkmenistan'ın doğu ve güney bölgeleri, Fergana Vadisi, bu vadinin özellikle Kırgız kesimi ile kuzey Türkmenistan'ın Harezm vahasında ve Karakalpak Cumhuriyeti'nde yaygın ve etkin durumdadır.[297]

Şeyh Şâmil'in Kafkasya'daki iki halîfesi Taşo Hacı ve Şeyh Ummal Ahat Hacı'dır. Taşo Hacı'nın türbesi Sayasan köyünde bulunmaktadır. Şeyh Ummal Ahat Hacı'nın türbesi ise Sirjan Yurt köyündedir.[298]

İsmâil Şirvanî'nin bir diğer halîfesi Kuzey Kafkasya'da tarîkatın neşrini sağlayan Has Muhammed Şirvanî'dir.

---

[296] Vassaf, *a.g.e.*, II/203-206.
[297] Bennigsen, Alexandre-Wimbush, S. Lndres, *Le soufi et le commissaire* (Trc.: Türer, Osman, *Sufi ve Komiser, Rusya'da İslâm Tarikatları*), 80-82.
[298] *a.g.e.*, 243-244.

Onun silsilesini Muhammed Yarağî ve Cemaleddin Gumûkî devam ettirmiştir.[299]

Yine Şirvanî silsilesine mensup Osman Abdülmennan Efendi'nin özellikle Denizli ve İstanbul'daki faaliyetlerini göz ardı etmemek gerekir. Müridleri arasında tarihçi ve ilim adamı İbnü' l Emin M. Kemal İnal ve kardeşi Ahmed Tevfik İnal bulunmaktadır. Bu onun ve tarîkatın çevresi konusunda yeterli bilgi vermektedir.[300]

Muhammed Lütfi Efendi, Muhammed Küfrevî'nin halîfesidir. H. 1285/1868 yılında Erzurum'un Pasinler ilçesine bağlı Kındığı köyünde dünyaya gelen Muhammed Lütfi Efendi kısaca "Alvarlı Efe Hazretleri" diye tanınmaktadır. Anne tarafından seyyid olan Muhammed Lütfi Efendi, ilk tahsîlini babası Hüseyin Efendi[301] den tamamlayarak icâzet aldı ve H. 1307/1890 yılında Pasinler'in Sivaslı Câmii'ne imam olarak tayin edildi.[302]

Rusların 1916 yılında Erzurum çevresini işgal etmeleri üzerine babasıyla birlikte Erzurum'a gelen Muhammed Lütfi Mazlumoğlu Efendi istilâ süresince Tercan'ın Yavi köyünde imamlık yaptı ve Ermenilerin katliama girişmeleri üzerine altmış kişilik bir müfrezeyle onlara karşı koydu.

---

[299] Geniş bilgi için bkz. Gammer, Moshe, *Müslim Resistance To The Star: Shamil and the Conquest of Chechenia and Daghhestan*, 39-45.

[300] Vassaf, *a.g.e.*, II/ 205 vd.; Gündüz, İ., *a.g.e.*, 246-247.

[301] Hüseyin Efendi, Tortum'a bağlı Kisha köyünde tarîkatı neşreden Hâlid-i Bağdadî'nin halîfelerinden Hacı Feyzullah Efendi'ye intisab etmiş, onun vefâtıyla Mir Hamza Nigarî'nin yanına giderek iki erbain çıkarmıştır. Hamza Nigarî'nin vefâtı üzerine Muhammed Küfrevî'ye giderek bir erbain çıkardı ve hilâfet alarak memleketine dönmüştür. Geniş bilgi için bkz. (Hidayetoğlu, Selâhaddin, "*Alvarlı Muhammed Lütfi Hazretleri*" (yayınlanmamış makale), 2-5; Ersöz Ahmet, *Alvarlı Efe Hazretleri*, 6-9); Kıyıcı, Selahaddin, "*Alvarlı Muhammed Lütfi Efendi*", *DİA*, II/552.

[302] Arvâsî, Sıbgatullah, *Minah*, 10 (terc.Yahya Pakiş).

12 Mart 1919'da babası şehit düşen Muhammed Lütfi Efendi, Erzurum'un kurtuluşu ile tekrar Hasankale'ye döndü. Kendisine teklif edilen müftülük görevini kabul etmeyerek Alvar halkının isteği üzerine oraya yerleşerek 1939 yılına kadar tarîkat neşrinde bulundu.

Ziyaüddin Nurşini, babasının vefâtından sonra Fethullah Verkanisî'nin yanında seyr ü sülûkunu tamamladı ve H. 1307/1889'da irşâdla görevlendirildi. Mürşidinin sağlığında on yıl ve vefâtından sonra yirmi dört yıl bu hizmeti devam ettirdi.[303] Birinci Dünya Savaşı'na talebeleriyle katılan Nurşinî, Rus ve Ermenilere karşı savaştı. Bu savaşta bir kolunu kaybetti.

Savaşta gösterdiği şecaatten dolayı Nurşinî'ye Atatürk bir mektup yazarak millî mücadelede kendisine yardımcı olmasını rica etti. Söz konusu mektup Nutuk'un vesikalar bölümünde mevcuttur.

Karadeniz Bölgesi'ne Hâlidiliği yayan Şeyh Feyzullah Erzurumî'dir.[304] Önceki bölümde de işaret ettiğimiz gibi daha sonra özellikle Gümüşhanevî ve halîfelerinin bu bölgede etkinliği artmıştır.

İlmî ve tasavvufî kudretleri ile meşhur Hâlidî halîfelerine mekan olan yerlerden biri de Urfa'dır. Buraya yerleşen ve tarîkatı neşreden halîfe Hartavizâde Şeyh Muhammed Hâfız er-Ruhâvî'dir.[305]

Halîfesi Beyzâde Hacı Ali Efendi H. 1293/1877 Rus harbinde Harput'da teşkil edilen gönüllü alaylardan birinin başında komutan olacak şekilde memleket müdafaasında ön safta yer alan biriydi. Askerlerinin at, silah

---

303 *a.g.e.*, 191-192.
304 Kufralı, *a.g.e.*, 183.
305 İcâzetnâmesi için bkz. Haydarizâde, *a.g.e.*, 61.

ve bütün levâzımını kendi malından karşıladı. Bilhassa Erzurum müdafaasında büyük yararlılıklar gösterdi.[306]

Oğlu Hacı Mehmed Efendi, H. 1298/1881 de vali ve vezir Abdullah Musip Paşa onu vilâyet maarif komisyonu reisliğine getirdi. H. 1302/1885'den H. 1308/1891 yılına kadar Dersim tasarruf vekâletinde bulundu.[307] Meşrûtiyet'in ilânı sıralarında kendisine teklif edilen müftülük vazifesini kabul etmedi. Meşrûtiyet'ten sonra 1908'den 1911'e kadar birinci devre, 1913'den 1918'e kadar üçüncü devre Harput ve Elazığ'dan milletvekili seçildi. Milli mücadelenin başlangıcında Elazığ temsilcisi olarak Hacı Ziya Bey'le Sivas Kongresi'ne katıldı. Şeyh Sait isyanında Atatürk'ün tensip ve emirleriyle vekâleten Elazığ valiliği görevinde bulundu.[308]

Yine Beyzâde Ali Efendi'den inâbe ve icâzet alan Abdullatif Efendi (H. 1330/1914) Ticaret ve Nafia Nazırı Zihni Paşa'nın ilmî müşâvirliğinde bulundu. H. 1307/1891'de Sultan Abdülhamid'in vükelâsı arasında değişiklik yapılırken Zihni Paşa'nın Selanik'e tayin edilmesi üzerine onunla Selanik'e gitti.[309]

Nüfuzu ve halîfeleri ile Konya ve İç Anadolu, Akdeniz ve Kırım bölgesinde meşhur olan ve "Memiş Efendi" lakabıyla tanınan Şeyh Muhammed Kudsî (H. 1269/1852)'nin faaliyetlerine değinmek gerekir. Halîfelerinden Silistreli Hacı Feyzullah Efendi (H. 1292/1875) Malatya ve Elazığ bölgesinde başlattığı irşâd faaliyetlerine Rumeli'de devam etmiş, bilâhare 1282/1865'de İstanbul'a gelerek Haliç Halıcılar'da,

---

306 Sunguroğlu, İshak, *a.g.e.*, II/112-113.

307 *1334/1918 tarihli İlmiye salnâmesi*, s. 79; Sunguroğlu, İshak, *a.g.e.*, II/116.

308 *a.g.e.*, II/116.

309 *1322 tarihli Salnâme-i Umûmiyye*, s.109.

kendi adına nisbetle tesis ettiği tekkede hizmet vermiştir. Müntesibleri arasında son dönem divan şâiri Leskofçalı Galib[310], Mehmed Emin Paşa ve halîfelerinden Şeyh Hasan Visalî ile Ankaralı Küçük Hüseyin Efendilerin bulunması tesis ettiği çevrenin ilim, sanat ve kültür seviyesini ifade bakımından önemlidir.[311]

Erzurum, Erzincan, Kudüs ve daha sonra Mekke'de Hâlidiye tarîkatını neşreden Abdullah Mekkî'nin tarîkat tarihinde ayrı bir yeri vardır.[312] Mekke'de Hâlidiliği devam ettiren Abdullah Mekkî'nin gayretleri ve çalışmaları daha sonra Kırımlı Süleyman Efendi, Süleyman Zühdi el-Hâlidî ve Muhammed b. Muhammed el-Hânî (1279/1862) ile daha da genişlemiştir. Abdullah Mekkî'den hilâfet alan Halil Hamdi Dağıstanî ile babası Şeyh Yahya Dağıstanî ve silsilesinde bulunan diğer zevât Anadolu yanında Dağıstanlılar üzerinde müessir olan şahsiyetlerdendir.[313]

Abdullah Mekkî'nin diğer halîfesi "Terzi Baba" nâmıyla meşhur Muhammed Vehbi Efendi zâhirî riyâseti terk ederek, kendisini kemal neşrine adayan, Arec Halil Hamdi Paşa[314] ile halîfesi Balabânî Hüseyin Hüsnü Efendi (1347/1928)[315] gibi zâtların bulunması ve tarîkatın devamlılığı açısından bunların faaliyetleri ehemmiyet arz eder.[316]

---

310 Hayatı için bkz. İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, *Leskofçalı Galib Divanı*; A. Mlf, *Son Asır Türk Şairleri*, I/449-456; Özgül, Metin Kayahan, *Leskofçalı Galib Hayatı ve Eserleri*.

311 Vassaf, II/165 vd.; Gündüz, İ., *a.g.e.*, 247.

312 Abdullah Mekki vâsıtasıyla Hâlidiyenin İdil-Urallar, Tataristan ve Başkırdistan'da yayılışı için bkz. Algar, "*Hâlidiye*", *DİA*, XV/295-296.

313 Hâlidî, Süleyman Zühdi, *Mecmuatü'r-Resâil*, 18-19; Kufralı, *a.g.e.*, 184.

314 Kazanî, *a.g.e.,* 179-180.

315 Vassaf, *a.g.e.*, II/183-185.

316 Gündüz, İ., *a.g.e.*, 248.

Abdullah Mekkî'nin halîfelerinden Mustafa İsmet Efendi' nin önce Edirne ardından İstanbul' da H. 1270/1853'de kendi imkânları ile te' sis etmiş olduğu ve bugüne kadar canlı bir şekilde gelebilen Fatih Çarşamba'daki Hâlidî dergâhı faaliyetini devam ettirebilmiştir. Memduh Paşa gibi ileri gelen devlet adamları ile Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin hazırlanmasında önemli hizmetler ifâ etmiş olan Ahıskalı Ali Haydar Efendi gibi zâtların gayreti ile Hâlidiye tarîkatı saraya tesir edebilecek bir duruma gelmiştir.[317] II. Abdülhamid Mustafa İsmet Efendi'yi ziyaret ederdi. Ayrıca Abdülmecid Han'ın vasiyyeti üzerine türbe girişinde her cuma gecesi on müridi ile Hâlidî âdâbı üzere hatm-i hâcegân icrâsı ile görevlendirilmişti. Dergâha tevcih edilen bu vazife tekkelerin kapatılmasına kadar devam etmiştir.[318]

Ayrıca, Üsküdar Ahmed Edebî mescidinde irşâd faaliyetini yürüten ve haftada iki gün söz konusu mescitte hatm-i hâcegân zikrini icrâ eden Abdullah Mekkî'nin halîfelerinden Mustafa Hüdâvendi'yi[319] de zikretmek gerekir.

Kastamonu ve civârında Hâlidiyye'yi neşreden Ahmed Siyâhî olmuştu. İmâmeti uhdelerinde bulunan Ahmed Dede Câmii, Sami Bekir Paşa'nın yardımıyla genişletilmiş kapı üzerine iki oda ilave edilerek dergâh haline getirilmiştir. Sami Bekir Paşa gibi Safvetî Paşa'da onun müridleri arasında yer almaktadır. Ayrıca Abdülmecid Hân'ın irâdeleriyle Kastamonu Valisi Ramiz Paşa'nın dergâha sağlamış olduğu gelirleri de zikretmekte fayda vardır.[320]

Yine halîfesi Ahmed Hicâbi, hatırı sayılır bir şâir olan

---

317 Revnakoğlu, *İstanbul Tekkeleri Tarihi*, Divan Edebiyatı Müzesi, Arş. b. no: 212; Gündüz, İ., *a.g.e.*, 248.
318 gösterilen yerler.
319 Vassaf, *a.g.e.*,II/212.
320 Çiftçi, Fazıl, *a.g.e.*, 230.

vali Ethem Pertev Paşa ile düzenli olarak görüşmüştür. Ayrıca Abdurrahman Paşa'nın isteği üzerine büyük şârih Seyyid Efendi Hâlidiyye tarîkatına dâir aydınlatıcı bilgiler ihtivâ eden bir eser kaleme almıştır. Burada şair Ahmed Mâhir Efendi'nin tarîkata olan bağlılığını zikretmek gerekir. Ahmed Mâhir Efendi Abdurrahman Paşa'nın himâyesi ile İstinâf Mahkemesi ve Yargıtay üyeliği, muhtelif hâkimlik görevinde bulunmuş, 1908 yılında ise II. Meşrûtiyet'in ilânından sonra Meclis-i Mebûsan'da yedi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde iki yıl milletvekilliği yapmıştır.[321]

Kastamonu'da Hâlidiyye Medresesi ve Kütüphâne'si mevcuttur. Kırkçeşme Mahallesi'nde bulunan tekke H. 1295/1878 yılında Ahmed Hicâbî tarafından yaptırılmıştır. Tekkeye ulemâ ve davlet ricâli tarafından önem verilmiş, devrin meşhur şâirleri Ahmed Mâhir Efendi, Kastamonu defterdarı Sıdkı Efendi, Askerî Rüşdiye Arapça muallimi Celal Bey ve şâir Azmi tarafından yapılışına ebcedle tarih düşülmüş ve bu beyitlerden dört tanesi tekke ve kütüphânenin dört cephesine nakşedilmiştir.[322]

Son devir saz şâirlerinden Erzurumlu Âşık Emrah'da bu silsileye mensuptur. Hâlidî halîfelerinin her birinin kendi çevrelerinde genişleyen irşâd faaliyetleri bu bilgilerle daha iyi anlaşılmaktadır.

"Her beldeye bir halîfe" prensibiyle hareket eden el-Bağdadî, İstanbul'a ayrı bir ehemmiyet vermiştir. İstanbul'da görevlendirilen ilk halîfe Muhammed Sâlih'dir. Hatm-i hâcegân zikrinin icrâsı sırasında mescidin kapılarını kapattığı, namaz sonrasında mescide girmek

---

[321] Ahmed Mahir Efendi'nin *Muhkem fi şerhi'l-hikem, Mu'cizât-ı Kur'aniyye, el-Fatiha fi tefsir'I l-Fatiha* ve *Hutbe Mecmuası* adında matbu eserleri vardır. Bkz. *a.g.e.*, 236, 248.

[322] *a.g.e.*, 260.

isteyenlere müsâde etmediği ve tarîkata mensup olmayanları aralarına almadığı gerekçesiyle tenkîde uğrayan Muhammed Sâlih'in yerine Abdülvehhab es-Sûsî görevlendirilmiş ve tarîkat mensuplarının kendisine bağlanması el-Bağdadî tarafından istenmiştir.[323]

el-Bağdadî, es-Sûsî'nin uymasını istediği yedi şart ileri sürdü. Es-Sûsî, bu şartlara uyacağına dâir bir vesîka yazıp mühürledi.[324] Abdülvehhab es-Sûsî'nin irşâd faaliyeti sırasında başta Şeyhü'l-İslam Mekkîzâde Mustafa Âsım Efendi[325], Nâmık Paşa, Necip Paşa, birçok vezir ve devlet ricâli tarîkata intisâb etti. Kısa bir süre sonra Anadolu'nun içleri ve Rumeli bölgesinde müridlerinin sayısı artmaya başladı. Fakat es-Sûsî'nin kibir ve enâniyete kapılarak müridlerin kendisine râbıta yapmasını istemesi üzerine durumu araştırmak için el-Bağdadî Abdülfettah el-Akrî'yi görevlendirdi.[326]

---

323 Hâlidî, Süleyman Zühdî, *a.g.e.*, 16-19; el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 232; Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 123-124.

324 Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, gösterilen yer.

325 Mekkizâde Mustafa Asım Efendi, üç ayrı devrede toplam on yedi yıl şeyhül İslâmlık görevinde bulunmuştur. Son olarak 1248/1832'de Sultan II. Mahmud zamanında başladığı görevine Abdülmecid döneminde vefâtına kadar devam etmiştir. el-Bağdadî, kendisine farklı zamanlarda iki ayrı mektup göndermiştir. Mektubunun birinde, "*Şeriatın özü olan tarîkatımızı yaymak ve yükseltmek için gösterdiğiniz ihtimâmın şöhreti bize ulaştı. Bu durum yanımızdaki kıymetinizi artırdı. Allah sizi her iki dünyâda mükâfatlandırsın...*" diyerek onun tarîkata hizmetine açıkca işâret etmiştir. Yine Muhammed Tâhir Efendi ve Ömer Rasim Efendi'ye gönderdiği mektubunda Mekkizâde'nin kendisine olan bağlılığına değinir (Geniş bilgi için bkz. Es'ad Sâhib, *a.g.e.*, 10, 70, 92. mektup, s. 105-107, 219 vd., 252 vd.; Manneh, "*The İslâmic Roots Of The Gülhane Resgrıpt*", *Die Welt des İslâms*, 1994), 187; *İlmiye Salnâmesi*, 580; A. Rif'at, *Devhatü'l-Meşâyıh*, 124).

326 el-Bağdadî, Süleyman, *a.g.e.*, 78; Haydarizâde, *a.g.e.*, 65; *Süleyman Faik Mecmuası*, İ.Ü. Küt.TY. 9577, 4 a. b.

Yapılan tahkîkat sonunda es-Sûsî tarîkattan tard edildi. Bunun üzerine Abdülvehhab es-Sûsî, Abdullah ed-Dihlevî'nin Mekke'deki halîfesi Şeyh Muhammed Cârî'den icâzet istedi. Ardından Hindistan'a giderek ed-Dihlevî'den halîfeliğinin yeniden verilmesini talep etti. Fakat isteği reddedildi.[327]

Bu gelişmelerin ardından Hâlidiye tarîkatı müntesiblerinin bazı haksız suçlamalara maruz kaldığı görülür. Mevlevî tarîkatına mensup sadrazam Halet Efendi Hâlidiye tarîkatı muarızlarıyla işbirliği yaparak tarîkat aleyhinde suçlamalarda bulundu. Bunun üzerine II. Mahmud durumu Şeyhü'l-İslam ve aynı zamanda Hâlidî olan Mekkîzâde'ye açtı, o da "*Ey iman edenler! Eğer fâsıkın biri size bir haber getirirse onun doğruluğunu araştırın…*"[328] âyetindeki emir gereğince durumu araştırmak için iki kişinin gizlice Şam'a gönderilmesini ve bu rapora göre hareket edilmesini padişaha arz etti. Şam'a tahkîkat için gönderilenler iddia edilenin zıddı bir durumla karşılaşınca tarîkata intisâb etti, dönüşte ise hazırladıkları rapor gerçeği ortaya çıkardı.[329]

1828 Nisanının ilk haftasında II. Mahmud İstanbul'da bulunan Hâlidîleri bir gece toplatarak önce kayık ile Kartal'a ve oradan Sivas'a sürmüştür.[330] Ertesi gün İstanbul ulemâsından Ürgüplü Ali Efendi Çerkeş'e, Sâlih ve Ahmed Efendi'de önce Sivas'a daha sonra da Bağdat'a gönderilmiştir.[331]

II. Mahmud'un böyle davranmasının sebebi, İrfan Gündüz'ün de belirttiği gibi, muhtemel muhâlefetleri

---

[327] *a.g.e.*, 125.
[328] el-Hucurat, 49/6.
[329] el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 233.
[330] Ahmed Lütfi Paşa, *Tarih*, I/286-287.
[331] *a.g.e.*, gösterilen yer.

önlemek olabileceği gibi, Bektâşî tekkelerinin kapatılmasından yaklaşık iki yıl sonra cereyan eden bu durum ile Hâlidî-Bektaşî mücadelesini yatıştırmaya yönelik bir denge politikası olabilir. Ya da Abdülvehhab es-Sûsî ile el-Bağdadî arasında meydana gelen iç çekişmenin durdurulması gâyesi ile yapıldığı düşünülebilir.[332] Kanaatimize göre en doğru ihtimal denge politikasıdır.

el-Bağdadî, bütün bu gelişmeler üzerine es-Sûsî'nin yerine Ahmed Eğribozî'yi görevlendirmiştir. H. 1242/1826'da el-Bağdadî'nin vefâtı ile Şam'a davet edilen Eğribozî dönüşünde İzmir'de irşâdla görevlendirilmiştir.[333]

İstanbul'da Hâlidiye tarîkatına intisâb eden önemli şahsiyetlerden biri de sultan Abdülmecid'in şehzâdelik döneminde hocalığını yapan Şehri Hâfız Mehmed Emin Efendi'dir. Şehri Hâfız Mekke'ye yaptığı bir ziyaret sırasında Abdullah Mekkî tarafından kabul edildi ve yetiştirilerek hilâfet verildi.

Sultan Abdülmecid tahta geçince kendisine *Hassa Orduyu Hümâyünü* müfettişliğine tayin etti. Şehri Hâfız H. 1263/1847 yılına kadar bu görevde kaldı. Bu durum onun sarayla olan irtibâtını ortaya koymaktadır.

İstanbul'da görev yapan bir diğer halîfe Musa Safvetî Paşa'nın daveti üzerine H. 1271/1854 yılında İstanbul'a gelen Muhammed b. Abdullah el-Hânî'dir. Paşa'nın evinde misafir olan el-Hânî, devlet ricâli ve Sultan Abdülmecid'in alâkasını celbe muvaffak oldu. Fuat Paşa şeyhe bağlılığı dolayısıyla, Marunîlerin katliâmı üzerine halkı tenkil ederken onun tekkesine iltica edenleri affetti. Bağdat Vâlisi Mehmed Reşid Paşa dînî şüphelerini izâle eden el-Hânî'yi

---

332 Gündüz, İ., *a.g.e.*, 152-153.
333 el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 260; Haydarizâde, *a.g.e.*, 87.

İstanbul mahfillerinde sitâyişle anardı. Muşir Mehmed Namık Paşa da bu tarîkata intisâb etmişti.[334]

el-Hânî'den hilâfet alan Ayasofya vâizlerinden Şeyh Yusuf Efendi (ö. H. 1260/1844) ile yerine geçen oğlu el-Hacc Mehmed Efendi[335] İstanbul'da tarîkatı neşretti. Ayrıca H. 1255/1839'da hilâfet alan Şeyh Hasan Feyzullah Efendi (ö. 1290/1873) ile H. 1273/1856'da halîfe olan Arpacılar Câmii imamı Hâfız Ahmed Efendi (ö. H. 1306/1888) irşâd faaliyetinde bulundu.[336]

Abdülfettah el-Akrî, tarîkat neşrinde bulunan bir diğer halîfedir. Üsküdar Alaca Minâre Tekkesi'nde faaliyetlerini yürüten el-Akrî'ye intisâb edenler arasında Şeyhü'l-İslam olmadan önce Şam da uzun bir süre kalan ve Meclis-i Meşâyıh'ın kurucusu Refik Efendi'yi zikretmek gerekir.[337]

İstanbul'da söz konusu bu halîfeler faaliyette bulunmuş ise de Hâlidiliği burada sürekli olarak devam ettirmek Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî (ö. H. 1275/1858)'ye nasîb olmuştur. Ervâdî, İstanbul'a gelerek Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî (ö. H. 1311/1893)'yi irşâd etti.

Gümüşhânevî, ilmî kudreti, özellikle hadisteki otoritesi sebebiyle İstanbul'da büyük hizmetler yaptı. Kendisi vâsıtasıyla tarîkat Karadeniz Bölgesi'nde yayıldı. Gümüşhânevî 93 harbinde Kars, Of ve Batum'a kadar gitti. İstanbul'da devletin ileri gelen şahsiyetleri mürid ve muhibbi idi. Kendi zamanında hem bir tekke, hem de bir "dârü'l-hadis" hüviyeti kazanan dergâhına Sultan

---

334 el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 272; Kufralı, *a.g.e.*, 186-187.

335 Bu zat babasının vefâtından sonra Şam'a giderek el-Hânî'den hilâfet almış ve İstanbul'a gelerek Musa Saffeti Paşa tarafından yaptırılan ve Hâlidilere vakfedilen tekkede babasının yerine şeyh olmuştu. (bkz. el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 272; Kufralı, *a.g.e.*, 187).

336 el-Hânî, Abdülmecid, *a.g.e.*, 273-275.

337 *İlmiye Salnâmesi*, 596 (1334/1918).

Abdülmecid, Sultan Abdülaziz, Sultan II. Abdülhamid'in sohbet ve derslerine ederek kendisi ile istişârelerde bulunduğu söylenen Gümüşhânevî'nin müridleri arasında Arap Mehmed Ağa, Erkân-ı Harb livâlarından Münib Bey, Reisü' l-ulemâ Tikveşli Yusuf Ziyâuddin Efendi, saray doktorlarından Emin Paşa gibi zevâtın bulunması, onun ne derece müessir bir irşâd faaliyeti sürdürdüğünü göstermektedir.[338] Diğer yandan cuma ve salı günleri sohbet ve zikir meclisleri ile gece geç vakte kadar meşgul edilmesi sebebiyle saraya kadar intikâl ettirilen bir şikâyet söz konusudur.[339]

Gümüşhânevî periyodik olarak Sultan Abdülhâmid'le görüşürdü. Yine Sultan Hâlidî şeyhlerini temsilcisi olarak yurt dışına gönderdi. Meselâ Gümüşhânevî'nin halîfesi Lüleburgazlı Mehmed Eşref Efendi ile Özbekler Tekkesi şeyhi Süleyman Efendi bunlardandır. Abdülhamid İslâm dünyasının dört bir yanına gönderdiği şeyhler vâsıtası ile Çinli Müslümanları merkezî hilâfete bağlayabilmiş ve buradaki cemaat, Pekin'de padişah adına açtıkları "Hamîdiye Üniversitesi" ile de bağlılıklarının derecesini göstermek istemişlerdir. Özbekler Tekkesi şeyhi Süleyman Efendi 1294'de resmî görüşmelerde bulunmak üzere Macaristan'a giden heyetin başkanlığını deruhte ettiği gibi, Peşte'de akdedilen "Turan Kongresi"ne Abdülhamid'i temsîlen katılmış, Türkler ve Türkmenlerle görüşmek üzere Orta-Asya'ya kadar resmî görevle görevlendirilmiştir.[340]

---

338 Gündüz, İ., *Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi*, 65-66; Türer Osman, "*Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî'nin Şeriat, Tarikat ve Tasavvuf Anlayışı*", (Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî Sempozyumu Tebliğ Metni, 1992), 83.

339 *B.A., Yıldız Evrakı*, no: 2065, Zarf, 74, Kutu, 14.

340 Dânişmend, İ. H., *Kronoloji,* IV/288; Gündüz, İ., *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 225-226.

Bütün bunların yanı sıra Sultan Abdülhamid'in Muhammed Es'ad Erbilî'yi memleketi olan Erbil'e sürmesi önemli bir istisnâ teşkil eder. Ne var ki Es'ad Efendi tekrar geri geldi ve haftalık Tasavvuf dergisinde yazmaya başladı. Aynı zamanda Cemiyet-i Sûfiyye'nin ileri gelen üyelerinden biri oldu.[341]

Hâlidiye tarîkatına ait olan tekkelerin organizasyonu çok geniş boyutlu olmamıştır. Tarîkat kendi adına bazı tekkeler kurarken diğer Nakşî merkezlerinde de faaliyetlerini sürdürmüştür. Hâlidî tekkelerini şöylece sıralayabiliriz:

1. İsmet Efendi Tekkesi

İstanbul'daki en eski Hâlidî tekkesi olup, Fatih Çarşamba'da Kâtip Muslihiddin Mahallesi'nde, İsmail Ağa Caddesi, Mercimek Sokağı ve Kara Davud Sokağı'nın kuşattığı arsada Mustafa İsmet Efendi (ö. 1872)'nin kendi adına kurduğu tekkedir. Tekke H. 1270/1853-54'te tesis edilmiştir. Mustafa İsmet Efendi, Abdullah Mekkî'ye intisâb etmiş yirmi yıl kadar mürşidi ile Mekke'de kaldıktan sonra hilâfet alarak önce Edirne'de irşâd vazifesiyle görevlendirilmiştir.

Abdülmecid Hân ile olan yakın ilişkisi ile tanınan Mustafa İsmet Efendi'den sonra 1919 ile 1925 yılları arasında postnişinlik görevinde bulunan Ahıskalı Ali Haydar Efendi, (ö. 1960) hem tarîkat hem de yakın tarih Türk kültür hayatının tanınmış simâlarındandır.[342]

---

341 Kara, Mustafa, *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, 277-279; Algar, *a.g.e.*, 141.

342 Bkz. Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, I/260-261; Gündüz, İ., *Osmanlılar'da Devlet-Tekke Münâsebetleri*, 248-249; Komisyon, *Fatih Câmileri*, 138, 282; Tanman, "*İsmet Efendi Tekkesi*", *D.B.İ.A.*, IV/216-217.

2. Hüsrev Paşa Tekkesi

Eyüp ilçesinde, Merkez Mahallesi'nde yer alan bu tekkenin etrafında türbe, çeşme ve kütüphâne bulunmaktadır. Sadrazam Hüsrev Paşa (ö. 1855) tarafından yaptırılan külliyenin bünyesindeki kütüphâne H. 1255/1839 tarihlidir. Tekkenin vakıf kaydı ise H. 1274/1857 tarihini taşımaktadır. Kütüphânenin kıble yönünde; tekkenin tevhidhâne, harem ve selamlık bölümleri ve derviş hücreleri de Boyacı Sokağı'nın batı yakasında yer almaktadır. Tekkenin derviş hücreleri 1930'da yıktırılarak yerine boyahâne yapılmıştır. Söz konusu bina 1976'da kaldırılarak arazisi mezarlığa katılmıştır.[343] 1857 tarihli vakıf kaydına göre, tekkede Perşembe günleri âyin icra edildiği, *Mecmua-i Tekâyân*'ın basıldığı H. 1307/1889'da Murad Efendi adında bir şeyhinin bulunduğu ve tekkenin son postnişinin Mehmed Şefik Efendi (Eryıvası) olduğu tespit edilmektedir. Son şeyhin ailesi hâlen tekkenin harem bölümünde ikâmet etmektedir.[344]

3. Feyzullah Efendi Tekkesi

Fatih İlçesi'nde Halıcılar Köşkü Molla Sefer Mahallesi Molla Güranî Caddesi'nde bulunan bu tekke, Mehmed Nûri Efendi tarafından dönemin ünlü Hâlidî şeyhlerinden Feyzullah Efendi için yaptırılmıştır. Bugün tekke tamamen yok olmuş, fakat Feyzullah Efendi'nin türbesi kâgir, kare plânlı ve kubbeli olarak yenilenmiştir. Tekke, Halıcılar Tekkesi ve Şeyh Visalî Tekkesi olarak ta bilinir.[345]

---

343 Tanman, Bahâ, "*Hüsrev Paşa Külliyesi*", *D.B.İ.A.*, IV/109.

344 Geniş bilgi için bkz. Münîb, *Mecmua-i tekâyâ*, 13; H. İnalcık, "*Hüsrev Paşa*", *İ.A.* V/609-616; Tanman, *a.g.m.*, gösterilen yer.

345 Bkz. Komisyon, *Fatih Câmileri*, 277; Özdamar, Mustafa, *Dersaâdet Dergâhları*, 287; *D.B.İ.A.*, VIII/ 157.

4. Safvetî Paşa Tekkesi

Hocapaşa, Ebu's-Suud Caddesi'nde bulunmaktadır. Ziver Paşa'nın, "*Âsâr-ı Ziver Paşa Divan ve Münşeât*"ındaki:

"*Teveccüh kıldım üçler savbına Ziver didim tarih*
Bu vâlâ dergehi yapdı cenâb-ı Safvetî Paşa..."

ifâdelerindeki tarih beytine göre H. 1261/1845'te yapılmıştır.[346]

5. Gümüşhânevî Tekkesi

Hocapaşa'da bulunan gerek İstanbul'un tasavvuf hayatı, gerekse günümüze ulaşan etkileri bakımından en önemli tekke Gümüşhânevî Tekkesi'dir. Gümüşhânevî Tekkesi'ni oluşturan Fatma Sultan Câmii, daha önce burada bulunan Pîri Ağa Mescidi'nin yerine 1727'de Damat İbrâhim Paşa'nın eşi Fatma Sultan tarafından yaptırılmıştır.

1826'da çıkan Hocapaşa yangınında harap olan yapı, 1827'de yeniden inşa edilmiş ve 1859'da Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî tarafından Hâlidi usûlünce hatm-i hâcegân icra edilen bir tekkeye dönüştürülmüştür. Burası tekke mensuplarının yanı sıra çevre halkı tarafından da câmi olarak kullanılmaya devam etmiştir. Câmi-tevhidhânenin batı yönüne 1875'de harem ve selamlık bölümlerinin eklenmesi sonucunda, tarîkat kuruluşunun gerektirdiği mimârî hüviyete kavuşan tekke, 1925'te tekkelerin kapatıldığı döneme kadar faaliyetini sürdürmüştür. Gümüşhânevi'den sonra tekkenin postnişinlik görevini sırayla Hasan Hilmi Efendi (ö. 1911), İsmâil Necati Efendi (ö. 1918), Dağıstanlı Ömer Ziyâüddin Efendi (ö. 1926) ve Mustafa Fevzi Efendi (ö. 1926) yürütmüştür.

---

[346] Bkz. Özdamar, *a.g.e.*, 55.

1875'de harem ve selamlık daireleri ile derviş hücrelerinin eklenmesiyle tekke son şeklini almıştır. Cumhuriyet döneminde kadro harici bırakılan Fatma Sultan Câmii ve Gümüşhânevî tekkesi bir süre valiliğin yatakhane ve elbise deposu olarak kullanılmış 1957'de ise yol açma gerekçesiyle yıktırılmıştır.[347]

6. Alaca Minâre Tekkesi

Üsküdar Alaca Minare Tekkesi, "Hacı Dede" lakablı Şeyh Hüseyin Dede (ö. 1760) tarafından H. 1143/1730'da yaptırılmış, tekke daha ziyade karşısında yer aldığı Alaca Minare Mescidi'nin adıyla tanınmış, ayrıca "Hacı Dede, Sadık Efendi, Şeyh Sadık Efendi, Ebü'l-Tevfik İbrâhim Efendi, İbrâhim Efendi, Şeyh İbrâhim Efendi" gibi adlarla da anılmıştır. II. Abdülhamid' in bir hazinedârı tarafından H. 1302/1884'te yeniden inşa ettirilen tekke binaları tekkelerin kapatılmasından sonra harap olmuş, tevhidhâne Vakıflar İdaresi tarafından yıktırılmış, diğer bölümlerin bir kısmı ortadan kalkmış, günümüze ancak tevhidhanenin duvar izleri, bazı harap birimler, hazire, abdest teknesi ile ufak bir çeşme ulaşabilmiştir. Nuhkuyusu civarında bulunmaktadır. Pazarbaşı Tekkesi diye de bilinen bu tekke, Yaldızlı Tekke adıyla bilinen Celvetî tekkesinin üstündedir.[348] Tekkenin meşihat listesi şöyledir.

1- *Şeyh el-Hacc Hüseyin Dede* (ö. 1760),

2- *Şeyh Mehmed Fahri Efendi* (ö. 1778),

---

[347] Geniş bilgi için bkz. Ayvansarayi, *hadikatü'l-cevâmî*, I/156; Zâkir Şükrü Efendi, *Mecmua-i tekâyâ*, 29; Vassaf, *a.g.e.*, II 7 (Burada bir sıkıntı var???) 185-186; Gündüz, İ., *a.g.e.*, ilgili bölümler; Eyice, S., *Fatma Sultan Câmii ve Gümüşhaneli Dergâhı*, 475-511; Işın, Ekrem, "*Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî*", *D.B.İ.A.*, I/135).

[348] Ayvansarayi, *a.g.e.*, II/218; Zâkir, *a.g.e.*, 27; Tanman, Bahâ, "*Alaca Minare Tekkesi*", *a.g.e.*, I/174).

3- *Erzincanlı Şeyh Mehmed Sadık Efendi* (ö. 1795),

4- *İbrâhim Celalî Efendi* (ö. 1827),

5- *Şeyh Ali Rıza Efendi* (ö. 1858),

6- *Abdülfettah el-Akrî* (ö. 1864)

7- *Tırnovalı İbrâhim Şerif Efendi* (ö. 1882)

8- *Şeyh İsmâil Efendi.*[349]

7. Murad Molla Tekkesi

Fatih, Çarşamba'da Tevkii Cafer Mahallesi Murad Molla Caddesi'nde bulunan tekke "Murad Molla" lakaplı Rumeli kazaskeri Damadzade Mehmed Murad Efendi (ö. H. 1778) tarafından tesis edilmiştir. Tekkenin inşa tarihi H. 1183/1769'dur. II. Abdülhamid tarafından H. 1308/1890'da yenilenen tekkenin 1930'da tevhidhane binası yanmış, bir kısmı ise Biçki İhtisas Mektebi olarak kullanılmış, bunun ardında ise Vakıflar Müdürlüğü'ne devredilmiştir.[350] Tekkenin postnişinleri şunlardır:

1- "*Beyzade*" *lakabı ile tanınan Ahıskalı Şeyh Ebu'l-İşrak Seyyid Mustafa Efendi* (ö. 1785)

2- Mustafa Efendi'nin halîfesi Ahıskalı Şeyh Abdülhâlim *Efendi* (ö. 1815)

3- *Abdülhâlim Efendi'nin oğlu Mehmed Murad Efendi* (ö. 1848)

4- *Murad Efendi'nin oğlu Mehmed Arif Efendi* (ö. 1889)

5- *Hâlidiyye tarîkatına mensup Şeyh Ali Talib Efendi* (ö. 1913).[351]

---

349 Akbatu, "*İstanbul Tekkeleri Silsile-i Meşâyihi*", *İ.M.M.* c. 4, sy. 4/81.

350 Bkz. Zâkir, *a.g.e.*, 16; Tanman, Bahâ, "*Murad Molla Tekkesi ve Kütüphanesi*", *a.g.e.*, IV/517).

351 Akbatu, *a.g.e.*, 4/70.

8. Kelâmî Dergâhı

Tekke, Fatih Şehremini'de Mevlevihâne Kapısı'nda Yayla Çarşısı semtinde Odabaşı Çarşısı mevkiinde bulunmaktadır. Şeyhliğini Muhammed Es'ad Erbili'nin yaptığı Kelamî Dergâhı önemli Hâlidî tekkelerindendir. Es'ad Erbili'nin faaliyetleri sonucu bazı önemli zevat bu tarîkata intisab etmiştir. Bunların başında Gazi Mahmud Muhtar Paşa, Mehmed Ali Aynî ve Ömer Ferit Kam bulunmaktadır. Bu tekke ile ilgili olarak Carl Vett'in hatıraları önemli bilgiler ihtiva etmektedir.[352]

9. Tahir Ağa Tekkesi

Fatih ilçesi Haydar Mahallesi Esrar Dede Sokağı'nda bulunan tekke, Kapıcıbaşı Seyyid Mehmed Tâhir Ağa (ö. 1781) tarafından H. 1174/1760'da yaptırılmış, zaman içinde geçirdiği bazı onarım ve değişikliklere rağmen orijinal mimarisini günümüze kadar koruyabilmiştir. 1918 Cibali yangınından tekke Rüsûmat Emîni Hüseyin Vassaf Bey (ö. 1929) tarafından tamir ettirilmiştir. Tekkelerin kapatılmasından sonra bina son şeyhin ailesince mesken olarak kullanılmaya başlanmıştır. İlk postnişini Şeyh Sabri Efendi (ö. 1764)'dir.[353] Tahir Ağa Tekkesi'nin son dönemdeki mensup ve müdâvimleri arasında Hüseyin Vassaf Bey, İbnü'l-Emin M. Kemal İnal, Yeşilzâde Sâlih Bey, Fehmi Tokay, Ali Emîri Efendi, Orhan Selahaddin Efendi, Sadeddin Kaynak, Şeyh Cemal Efendi, Albay Selahaddin Ergür, Sebilci Hüseyin Efendi bulunmaktadır.[354] Tekkenin diğer postnişinleri şöyledir:

---

[352] Komisyon, *Fatih Câmileri*, 284; Carl Wett, *Kelami Dergâhı'ndan Hatıralar*, 4-10 (Terc. Ethem Cebecioğlu).
[353] Bkz. Tanman, Bahâ, "*Tahir Ağa Tekkesi*", *a.g.e.*, VII/189.
[354] Tanman, Bahâ, *a.g.e.*, gösterilen yer.

1- *Abdullah Selahaddin el-Uşşâkî* (ö. H. 1197),

2- *Mehmed Ziyâüddin Efendi* (ö. H. 1234),

3- *Mehmed Tevfik Efendi* (ö. H. 1259),

4- *İbrâhim Hayrâni Efendi (ö. H. 1260),*

5- *Mehmed Feyzullah Efendi* (ö. H. 1286),

6- *Ali Behçet Efendi.*[355]

10. Kaşgari Tekkesi

Abdülhakim Arvâsî'nin son postnişinliğini yaptığı Kaşgari Tekkesi ise[356] Eyüp'te İdris Köşkü mevkiinde bulunmaktadır. Tekke "Mürtezâ Efendi Tekkesi" ve "Kaşgarî Şeyh Nidaî Abdullah Efendi Tekkesi" adları ile de tanınmaktadır. Tekke son zamanlarda tamirât geçirmiştir. Tekke, bir hac yolculuğu sırasında Nakşibendîye tarîkatına kabul edilen Şeyh Murtezâ Efendi (ö. 1753) tarafından H. 1158/1745'de yaptırılmıştır. 17. asırda İstanbul'a gelen Şeyh Abdullah Nidâi Kaşgarî (ö. 1760), asıl kurucu olarak kabul edilir. Tekke Müceddidiye, Ahrâriye ve Hâlidiye'yi değişik zamanlarda temsil etmiş olması bakımından önemlidir.

Tekkenin postnişinleri şunlardır:

1- *Kaşgârî Hoca Abdullah Nidâyi Efendi* (ö. H. 1174),

2- *Şeyh Ubeydullah Efendi* (ö. H. 1184),

3- *Şeyh İsa Efendi* (ö. H. 1206),

4- *Şeyh Seyyid Mehmed Efendi* (ö. H. 1208),

5- *Şeyh Hoca el-Hacc İsmâil Efendi* (ö. H. 1212),

6- *Hoca Nidâyi Abdullah Efendi İbn-i Çelebi Şeyh Seyyid Mehmed Efendi* (ö. H. 1213),

7- *Lütfullah Efendi* (ö. H. 1220),

---

[355] Akbatu, *a.g.m.*, 4/65

[356] Bkz. Thıerry Zarcone, "*Kaşgarî Tekkesi*", *D.İ.A.* IV/485.

8- *Şeyh Mehmed Eşref Efendi* (ö. H. 1257),

9- *Şeyh Mehmed Aşir Efendi* (ö. H. 1320).[357]

Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'na hemen hemen bütün Hâlidî şeyhleri katıldı. Hatta vatan hâni olarak ilan edilen Şeyh Said savaşı destekleyenlerden idi. İlk millet meclisinde yer alan şeyhlerin arasında Servet Efendi (ö. 1962) ve Erzincanlı Hasan Fevzi Efendi (ö. 1924) gibi Hâlidî şeyhleri bulunmaktadır. Bu savaş esnasında Üsküdar'daki Hâlidî dergâhında müttefik polis tarafından aranan birçok kişi barındırılmış, İsmet İnönü'de bir kez burada kalmıştır. Diğer yandan Erenköy'deki dergâhtan istifâde edenler arasında Fevzi Çakmak'ta bulunmaktaydı.[358]

Ne var ki İsmet İnönü Aralık 1930'da vuku bulan Menemen Olayı ile ilgili görerek Muhammed Es'ad Erbili'yi oğlu ve müridleriyle birlikte Menemen Olayı'nın müsebbibi Mehdiliğini ilan eden Derviş Mehmet ile ilgisi olduğu iddiasını ileri sürerek tutuklattırmış ve Menemen'e mahkemeye getirtmiştir. Algar, bu noktada İnönü'nün bu olayı bahane ederek, Es'ad Efendi'yi tutuklattırdığını belirtir.[359] Bu olay sonunda Muhammed Es'ad Erbilî zehirlenerek öldürülmüş oğlu ise idam edilmiştir.[360]

Es'ad Erbili'nin halîfesi Ramazanoğlu Mahmud Sâmi vâsıtasıyla tarîkat Bosna, Suriye ve Balkanlara kadar yayılmış kendisi de son yıllarını Medine'de geçirmiştir.

Anadolu'da varlığını sürdürebilmiş bir diğer Hâlidî silsilesi Muhammed Medenî (ö. 1913) vâsıtasıyla gelen silsiledir. Muhammed Medenî Sibirya'da esaretten kurtulduktan sonra Türkiye'ye gelmiş ve Yalova yakınlarında

---

357 Akbatu, *a.g.m.*, 90.

358 Albayrak, Sadık, *Meşihat, Şeriat, tarikat kavgası*, II/325; Algar, *a.g.m.*, gösterilen yer.

359 Albayrak, Sadık, *a.g.e.*, 326-327.

360 gösterilen yerler

tekkesinin etrafında gelişen bir köy kurmuştur. Halîfesi Şerafettin Dağıstanî'de 1876'da Dağıstan'da doğmuş ve Türkiye'de şeyhine kavuşmuştur. Söz konusu köy Kurtuluş Savaşı sırasında Yunanlılar tarafından yok edilmiştir. Şeyh Şerafettin 1925'den sonra Eskişehir'de cezaevinde kalmıştır. Abdullah Dağıstanî ve Mehmed Necati Efendi onun halîfesidir. Abdullah Dağıstanî Şam'a, Mehmed Necati Efendi Bursa'ya yerleşmiştir. Abdullah Dağıstanî'nin halîfesi Şeyh Nâzım Kıbrısî vâsıtasıyla tarîkat Türkiye yanında Suriye, Lübnan ve Kıbrıs'ta yayılmıştır. Mehmed Necati Efendi'nin müridleri tarafından Ankara yakınlarında bir tekke ve şeyhin evinin etrafında kurulmuş bir Hâlidî köyü mevcuttur.[361]

Hâlidiye tarîkatı Anadolu'da bilim, sanat, basın ve dini hayat üzerinde etkili olmuştur. Daha önce zikrettiğimiz tarihçi İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal ve kardeşi Tevfik Efendi Osman Abdülmennan Efendi'den; Büyük Doğu Dergisi'ni çıkaran Necip Fazıl Kısakürek, Abdülhakim Arvasî'den; Hareket Dergisi'ni çıkaran Nurettin Topçu ise Abdülaziz Bekkine'den feyz almışlardır.

---

361 *a.g.e.*, 327-328.

KAYNAKÇA

Abdullah Salahî, *İzhâr-ı esrâr-ı nihân ez envâr-ı hatm-i hâcegân*, Sül. küt. Mihrimah Sultan, No. 206

Aclunî, *Keşfü'l-hafâ*, Beyrut, 1351

Ahmed, Muhammad, *et-Tarîkatü'n-nakşbendiyye ve a'lamüha*, Mısır, 1987

Akbatu, Şinasi, "*İstanbul Tekkeleri Silsile-i Meşâyıhı*", IMM., (IV) 1980

Akşehrî, M. Emin, *Tarîk -i sevâb ve menfaat-i hasene*, t.y., y.y.

Algar, Hamid, "*Hâlid el-Bağdâdî*" *DİA*, XIV, İstanbul, 1987

---, "*Political Aspest Of Naqshbandi Hirtory*", Varıa Turcıca, XVIII, İstanbul, 1990

Ali Behçet b. Hüseyin, *Risâle-i ubeydiyye-i nakşbendiyye*, y.y., 1260 H.

Ali Kadri, *Risâle-i Bahâiyye*, İstanbul, 1319 H.

Âlusî, Muhammed, *el-Feyzü'l-vârid alâravz-ı mersiyet-i Mevlânâ Hâlid*, İst., 1278

Arvâsi, Abdülhakim, *Rabıta-i şerife*, İstanbul, 1342 H

Arvâsi, Sıbgatullah, *el-Minah*, Adıyaman, trz.

Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, (I-IV c.), İstanbul, trz.

Azamat, Nihat," Abdülhakim Arvasi ", *DİA,* İstanbul, 1988

el-Azzâvî, Abbas, "*Mevlânâ Hâlid en-Nakşibendî*", (Mecelletü'l-Mecmai'l-Alemi'l-Kürdî, Bağdad, 1973,

el-Azzâvî, Abbas, "*Hulefâ-i Mevlânâ Hâlid* ", Bağdat, 1974

---, *Aşâirü'l-Irak*, Bağdat, 1947

el-Bağdâdî, Mevlânâ Hâlid, *Divan*, İstanbul, 1260 H

---, *Risâle-i hâlidiyye*, (Risâle-i kudsiyye içinde) İstanbul, trz.

---, *Risâle-i râbıta,*(Buğyetü'l-vacid içinde 72-79) Dımaşk,1334 1334 H

---, *Şerhü hadis-i cibril,* Süleymâniye kt.Es'ad Efendi bl.No: 120

el-Bağdâdî, Muhammed b. Süleyman, *el-Hadikatü'n-nediyye fi âdâbi't-tarîkati'n-nakşbendiyye ve'l-behçetü'l-hâlidiyye*, Kahire, 1313 H.

Bağdatlı İsmail Paşa, *Esmâü' l-müellifin*, İstanbul, 1940

---, *Hediyyetü' l-arifin*, İstanbul, 1951

Bennigsen, Alexandre-Wimbush, S.Lndres, *Le soufi et le commissaire* (Ter. Türer, Osman, *Sufi ve Komiser, Rusya' da İslam Tarikatları*, Ankara, 1988

el-Beytar Abdürrezzak, *Hılyetü'l-beşer,* Beyrut, 1993

Brockelmann, *Geschicte der Arabischen Litteratür,* Leiden, 1967

el-Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed, İsmail, *es-Sahih*, I-IV, İst. Trz.

Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhü'l-beyân*, İstanbul, (I-IV), 1306 H.

Câmî, Abdurrahman, *Nefahâtü'l-üns,* (Terc; Lamii Çelebi), Tahran, 1337 H.
el-Cevzi, İbn Kayyum, *Medaricü's-salikin*, Kahire, trz.
el-Cezerî, Muhammed Said Seydâ, *ed-Dâbıta fi'r-râbıta*, yy., 1957
Curcânî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rifât*, İstanbul, 1300 H.
Çiftçi, Fazıl, *Kastamonu Camileri, Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserleri*, Ankara, 1995
Dağıstânî, Ömer Ziyaüddin, *Tasavvuf ve Tarikatlarla İlgili Fetvâlar,* (Terceme İrfan Gündüz-Yakup Çiçek) İstanbul, trz.
Damrel, David*,"The Spread of Naqshbandı Political Thought ın the Islamic World*", (Naqshbandıs içinde), İstanbul, 1990
Erdoğan, Şahin, *Erzincan Tarihi*, Erzincan, 1987
Erbîlî, Muhammed Emin Es'ad, *Tenvîru'l-kulûb*, Mısır,1384H.
---, *er-Risâletü'l-Es'adiyye fi't-tarîkati'l-aliyye,* İstanbul, 1341 H
---, *Mektûbât-ı Erbilî*, İstanbul 1343 H.
Ersöz, Ahmed, *Alvarlı Efe Hazretleri*, İzmir, 1991
Es' ad Sâhib, *Buğyetü' l-vâcid fi mektûbât-ı Mevlânâ Hâlid*, Dımaşk, 1334 H.
Firuzabâdî, *Kamusü'l-A'lam*, (Thk. M.Ali en-Neccar), Kahire, 1406 H.
Gammer, Moshe, Müslim Resistance To The Star: *Shamil and the Conquest of Chechenia and Daghhestan,* London, 1994
Gazali, *İhyâ ü ulûmi'd-din*, Kahire, 1339 H.
Gazzî, İsmail,*Husûlü'l-üns bi intikâl-i hazret-i Mevlânâ ilâ hazreti'l-kuds*, Süleymâniye Küt. Es'ad Efendi, 2516
Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâüddin, *Câmiu'l-usûl*, Mısır, 1319 H:
---, *Rûhü'l-ârifîn ve reşâdü't-tâlibîn*, İstanbul, 1285 H.
Gündüz, İrfan, Gümüşhanevi *Ahmed Ziyaüddin ve Halidiyye Tarikatı*, İstanbul, 1994
---, *Osmanlılarda Devlet -Tekke Münâsebetleri*, İstanbul, 1989
---, *Rabıta*, Tebliğ metni
el-Hâlidî, Muhammed Ragıb,*Vasâyây-ı şeyh Hâlid*, Sül.Küt.Bağdadlı Vehbi ks. No: 2030
el-Hâlidî,, Süleyman Zühdî, *Mecmuatü'r-resâil alâ usûli'l-hâlidiyye*, İstanbul, 1305 H
Halkawt Hakim, *Mawlânâ Khâlıd et les Pouvoris*,(Naqshbandıs içinde), İstanbul 1990
el-Hall, Muhammed, *Şeyh Ma'ruf en-Nodehî el-Berzencî*, Süleymaniye 1381 H.
el-Hânî, Abdülmecid, *el-Hadâiku'l-verdiyye fi hakâik-i ecillai'n-nakşbendiyye*, İstanbul 1308 H
el-Hânî, Muhammed, *el-Behçetü's-seniyye fi adâbi't-tarîkati'l-aliyyeti'l-hâlidiyye*, İstanbul,1989 (Hakîkat Yayınevi, Tıpkı basım)
---, *es-Saadetü'l-ebediyye,* İstanbul, 1986
Hasan Şükrü, *Menâkıb-ı şemsü'ş-şümûs,* İstanbul, 1302 H.
Haririzâde, Kemâlettin, *Tibyânü vesâili'l-hakâik fi beyân-ı selâsili't-tarâik*, Süleymâniye Küt. İbrahim Efendi, No: 430-432
el-Hayderî, Muhammed Es' ad, *Târîhü'l-edebü'l-arabî fi'l-Irak*,

Haydarizâde, İbrahim Fasih, *el-Mecdü't-talid fi menâkıb-ı Şeyh Hâlid*, İstanbul,1292 H.
Herevî, Abdullah b. Muhammed, *Menâzilü' s-sâirîn*, Kahire, 1326
Hiskav, *Seyyid Tâhâ-i Hakkarî*, İl Büyükleri Dizisi, 1
Hocazâde Ahmed Hilmi Efendi, *Hadikatü'l-evliyâ*, İstanbul 1318 H.
Hucvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, Tahran, 1338 H.
Izyî, Süleyman, *Makâmât-ı nakşbendiyye*, İstanbul, 1328 H.
İbn Abidin, *Sellü'l-hısâm el-hindî li nusret-i Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî*, İstanbul, 1301 H Süleymâniye Küt. İzmirli İsmail Hakkı bl. No: 9645/30
İbn Arabi, *el-Futûhâtü'l-mekkiyye*,
İbnü'l-Emin M. Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1956
İbn Manzur, *Lisânü'l-arab* (Thk. Komisyon), Kahire, 1979
İmâm-ı Rabbânî, *el-Mektûbâtü'l-İmam-ı er-Rabbânî*, (I-III c.), Beyrut, 1317
el-Kâdirî, İbrahim Hilmi, *Medâricü'l-hakîka fi'r-râbıta*, İskenderiye, 1381
Kara, Mustafa-Algar, Hamid, "*Abdulah-ı İlahî*", *DİA,* İstanbul, 1988
Kara, Mustafa, "*Cem'iyyet-i Sûfiyye*", *DİA,* VII, İstanbul, 1993
---, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler,* (I-II) Bursa, 1990
---, "*Emir Buharî*", *DİA*, XI, İstanbul, 1995
Kâşifî, Hüseyin Vâiz*, Reşahât fî ayni'l-hayât*, İstanbul, 1291
Kazanî, Muhammed Murad, *en-Nefâisü's-sânihât fi tezyil-i bâkıyyâtı's-sâlihât*, İstanbul, 1307 H.
Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin*, (I-XIV c), Beyrut, 1329 H..
Kevserî, Mehmed Zahid, *İrgâmü'l-mürîd*, İstanbul, 1328 H.
Kısakürek, Necip Fazıl, *Son Devrin Din Mazlumları*, İstanbul, 1976
Kıyıcı, Selahaddin, "Alvarlı Muhammed Lütfi Efendi", *DİA*, İstanbul, 1989
Kufralı, Kasım, *Nakşbendiyyenin Kuruluşu ve yayılışı*, Basılmamış doktora tezi, Türkiyat Enstitüsü, No: 337
Kufralı," Molla İlahi ve kendisinden sonraki Nakşbendiyye muhiti", *Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* (TDED)
Kuşeyrî, *Risâle-i kuşeyriye*, Kahire, 1966
Küçük, Raşit, *Sevgi Medeniyeti*, Ankara, 1991
el-Mâlih, Muhammed Riyâd, *Fihrisu dârü'l-kütübi'z-zâhiriyye*, Dımaşk, 1358 H.
Manneh, Butros Ebu, *The Islamic Roots Of The Gülhâne Resgrıpt* (Die Welt Des Islam) Leiden, 1994
---, *The Naqshbandıyya Mujaddıdıyya ın The Ottoman Lands ın The Early 19 th. Century* (Die Welt des Islam) Leiden, 19821
---, *Khwala and Râbıta*,
Mehmed Raif Efendi, *Mizân-ı sülûk*, İstanbul, 1300 H.
---, *Makâsıdü' t-tâlibîn*,
Mehmed Zühdi Efendi, *Tahassür*, İstanbul, 1308 H.
Mekkî, Ebû Talib, *Kûtü' l-kulûb*, Kahire, 1961
el-Murâdî, Muhammed Halil, *Silkü'd-dürer fi âyâni'l-karnî's-sânî aşer*, trz.
el-Muhasibi, Haris, *Adabü's-sufiyye*, Beyrut, 1987
---, *Adabü'l-fakr ve Şeraitüha*, Süleymaniye Küt.No:2650

Mutî, Muhammed, *Ulemaü dımaşk ve a' yânühâ*, Dımaşk, 1412
Müslim, *Sahih*
Nakşbend, Muhammed Nuri, *Murâkabe risâlesi*, İstanbul 1282 H.
Nasrullah Efendi, *Şâh-ı Nakşbend*, İstanbul, 1978
Nebhânî, Yusuf b. İsmail, *Câmiu kerâmâti'l-evliyâ*, Mısır, 1381 H.
Necdî, Osman b. Sened, *Asfa'l-mevârid min silsâli ahvâli imam Hâlid*, Kahire, 1313 H.
Nusret Bahâî, *Risâle-i Bahâiyye*, (nşr. Ali Kadri),
Olcay, Osman Fevzi, *Amasya Tarihi*, Ün. Küt. No: 9382
---, *Osman Ergin Yazmaları*, No: 1501 (Makâsıdü' t-tâlibîn sonunda)
---, *Osman Ergin Yazmaları*, No: 281 (Risâletü'l-medine)
Parsa, Muhammed, *Risâle-i kudsiyye*, İstanbul 1323 H.
Ruhâvî, Muhammed, *el-Envârü'l-kudsiyye fi menâkıbı's-sâdâti'n-nakşbendiyye*, Mısır, Trz.
Serkis, Yusuf Elyan, *Mu'cemü'l-matbuati'l-arabiyye ve'l-muarraba*, Mısır, 1928
Serrac, *el-Lum'a fi't-Tasavvuf*, Kahire, 1960
Seyyid Mustafa, *Risâle-i râbıta,* y.y.,trz.
es-Sicistânî, Süleyman b. eş'as, *es-Sünen*,
Sirâcüddin, Osman, *Sirâcü'l-kulûb*, İstanbul,1991
Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında*, İstanbul, 1958
Sühreverdî, Şihâbüddin, *Avârifü'l-maarif*, Beyrut, 1966
es-Sülemi, Abdurrahman, *Tabakat*, Kahire, 1406
Erdoğan Şahin, *Erzincan Tarihi*, Erzincan, 1987
Şemseddin Sami, *Kamusü'l-A'lam*, İstanbul, 1311
eş-Şergâvî, *elfazu's-sufiyye*,
Şerif Ahmed b. Ali, *Risâle-i hâlidiyye tercemesi,* Mısır, 1262 H.
Tahir, Mehmed, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1333 H., I-III c
Tahralı, Mustafa, *Tasavvuf Ders Notları*
---, *Tasavvuf Dergisi* (12 Cemaziye'l-evvel 1319-28 Nisan 1327)
---, *Terceme-i hâl-i Muhammed Kudsi Bozkırî*, Ün. Küt. İbnü'l-Emin kısmı, No: 44
Tirmizi, *Sünen,*
Tokâdî, Muhammed Emin, *Risâle-i nakşbendiyye*, Sül. Küt. Şer'iyye bl.No: 83/11
Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1991
---, "*Edeb*", *DİA*, X, İstanbul, 1994
---, "*Halvet Der Encümen*", *DİA*, XV, İstanbul, 1987
---, *Ün. Küt. İbnü' l-Emin Koleksiyonu* No:376.
Vassaf, OsmanzâdeHüseyin, *Sefine-i evliyâ-yı ebrâr ve şerh-i esmâr-ı esrâr*, 115.Sül. Küt. Yazma bağ. bl. No: 2305-2309
Verkanisî, Fethullah, *Âdâb-ı fethullah*, Adıyaman, 1996
Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1973
Yılmaz, Hasan Kamil, *Altın Silsile*, İstanbul, 1994
Zemahşerî, *Keşşaf*
Zirikli, *el-A'lam*.

İNDEKS